

ЦЪРКВАТА И НАРОДНАТА ПРОСВЕТА

ОТ

ПРОФ. ИВ. СНЕГАРОВ

Църквата е „стълб и крепило на истината“

(1 Тим. 3, 15)

СОФИЯ — СИНОДАЛНА ПЕЧАТНИЦА — 1946

ЦЪРКВАТА И НАРОДНАТА ПРОСВЕТА

ОТ
ПРОФ. ИВ. СНЕГАРОВ

Църквата е „стълб и крепилото на истината“

(1 Тим. 3, 15)

ЦЪРКВАТА И НАРОДНАТА ПРОСВЕТА

I.

ХРИСТИЯНСТВОТО Е ИЗВОР НА ЖИВО- ТВОРНА СВЕТЛИНА

Религията е съществено свойство на човешкия дух. Излишно е да се спори върху тази психологическа истина. Не е обезсилено твърдението на Плутарха, че той не е намерил на земята народ без религия. Дори явните безбожници не са лишени от религиозно чувствование, от религиозно-емоционално отношение към любимите личности и идеали. Няма нравствен човек, който да не се бори за жизнени ценности с пламъка на религиозния човек. Може би един или друг човек ще избягва думата свещен, когато иска да определи висотата на своя идеал, но той го чувства като нещо изрядно, възвишено, свето. Както и да гледаме на човешкия дух (ще го считаме ли за първично и напълно самостоятелно начало или за вторично, производно и относително самостоятелно, както учи диалектическият материализъм), той в своята естествена пълнота се явява и действа като фактор, комуто са присъщи религиозната потребност и религиозният стремеж. Колкото и да е отрупан и обременен от сложното разнообразие на видимите явления, човешката душа е устремена да погледне в тяхната дълбочина, в същината им и зад тях, да се доближи до тайната на неуменията. Тя неволно чувства с трепет, че стои пред тъмен и загадъчен океан, пред завесата на

отвъдното. Човек иска да си затвори очите, да не обръща поглед *нататък*, но не му се ще да бъде слеп, когато е надарен със зрение, и... търси, копнее да блесне *светлина* към мрака *оттатък*, за да пристъпва бодро и безопасно в лабиринта на живота. Диоген не по прищявка търсел човека с фенер посред бял ден. В такава дълбока тъмнина е обвит земният ни живот, че и най-смелите и гениални люде могат да се смутят, да се спънат и да паднат. Без нишката на Ариадна не е било възможно, мъжественият Тезей да премине страшния лабиринт, да убие минотавра и да се върне невредим. *Религията* е вечният светилник на човека. Тя му открива очите, избавя го от духовна слепота, води го през дългите и мрачни тунели на житейския път. Тя е, може да се каже, шесто чувство — по-висше от петте телесни сетива, духовнозрителен орган, възприемател на *отвъдното*. Хвърляйки светлина отвъд видимия свят, религията издига неразрушим мост върху зеещата пропаст между битието и небитието, живота и смъртта. Лесно е да се каже, че тази идея е праздномислие, че смъртта е неизбежно природно явление, зад което не остава нищо. Наистина самоизмамата е свойствена на човешкия ум, обаче неотстраними са от дълбините на човешката душа вълненията, причинявани от загадката на небитието. Както луната със своята нежна светлина утишва развихреното море, така и тайнствените лъчи на вътрешния ни светлик — религията успокоява смутената и разтревожена душа. Колтото по-възвишена е една религия, толкова по-ярка е носената от нея светлина за плодотворен живот. *Християнството* е най-съвършена религия. Затова то е и най-светлото учение за живота и света. В никой друг светоглед не е тъй дълбоко внедрена и не е тъй органично свързана *идеята за светлината* като жизнена основа за усъвършенствуването на човеците и народите. Още в първите думи на Библията се изгъква тази двигателна

сила на живота. Земята биха неустроена, тъмнина я покривала, но „Бог рече: да бъде светлина, и биде светлина“ (Бит. 2—5). Първият ден на битието, на устройващата се вселена (козмос) започнал със възсияването на оживотворителна и производителна *светлина*, която произлязла по волята на невидимия Творец. Според представата на ветхозаветните люде, лицето на Бога излъчва силна светлина (Пс. 43, 4) и затова не може да го види никой (Изх. 33, 20 и 23). Божието слово, изречено в Синайското законодателство, било тъй светлозарно, че, след като Моисей слязъл от Синай, неговото лице изпущало зари и светяло, и той си турял покривало на лицето си, когато говорел с народа (Изх. 34, 29—35).

Още по-ясно е изразено в Новия завет понятието за религията като живот в светлина. Новият завет е лъчезарен извор на нов живот. Той грее и свети вече близу две хиляди години като майско слънце. Всеки ред от Новия завет е животворен лъч. Сам *Христос* се нарича светлина. Той е „светлината на света“. Който Го последва, той „не ще ходи в мрака и ще има светлината на живота“ (Иоан. 8, 12; 9, 5). Христос изцерил слепия от рождение (Иоан. 9), за да види той Тогова, Който „е светлина в света“. Необходимо е и духовно зрение — религиозно чувство, за да се живее в светлина и да се работи по волята на Всевишния, „докле е ден“ (Иоан. 9, 4). Иначе и тези, които физично виждат, ще станат слепи пред сиянието на Божията светлина, а неவிждащите телесно ще виждат Невидимия (срв. Иоан. 9, 39). Иисус Христос иска, окото ни, което е „светило на тялото“, да бъде чисто, за да бъде цялото ни тяло светло (Мат. 6, 22). В противен случай, сир. ако окото ни бъде лукаво, цялото тяло ще бъде тъмно, та светлинета, която е в него, ще бъде в същност тъмнина. (Мат. 6, 23). Не само Христос е *светлина на света*, но и оня, който живее с Неговия дух, изобщо Неговите верни погледователи. „Вие сте

светлината на света. Не може да се укрие град, който стои на връх планина. Нито запалят светило и го крият под крина, а на светилник, и свети на всички вкъщи. Тъй да светне пред човешките светлината ви, та да видят добрите ви дела и да прославят небесния ваш Отец“ (Мат. 5, 14—16; срв. Иоан. 3, 20—21). Апостолите напълно възприели същността на Евангелието. Божие откровение се придружава със спасителна светлина. Роди се Христос, и слава Господня *осия* витлеемските пастири. Светлозарно многобройно небесно воинство се явило и разгласяло благата вест (Лук. 2, 9 и 13). Чудна, вещателна звезда посочвала пътя на тримата източни мъдреци към витлеемската пещера. Също и възкресението на Христа се съпровождало с възсияване на небесна светлина. Ангелът, който отвалил камъка от гроба Господен, светял като светкавица, а дрехата му била бяла като сняг (Мат. 28, 3; срв. Иоан. 20, 12). За апостолите Христос е *вечна светлина на света*. Той е истински живот, който сам по себе си е „светлината на човешките“. „Тя в мрака свети, и мракът я не обзе“. Иоан Предтеча дошъл „да свидетелствува за светлината“, за „истинската светлина, която просветлява всеки човек, идващ в света“. Тя — Единородният Син — изясни Бога, „Когото никой никога не е виждал“ (Иоан. 1, 4—9). Апостолите проповядвали това, което било явно, светло, очевидно — това, което са чули, видели с очите си, наблюдавали и попипали с ръцете си, „за Словото на живота“. Животът се явил в света, и те са го видели. Апостолите възвестявали „вечния живот, който беше у Отца и се яви“ на самите тях (1 Иоан. 1, 1—3). Апостолите чули от Христа, „че Бог е светлина и в Него няма никаква тъмнина“ (1 Иоан. 1, 5). Затова и християните трябва да ходят „в светлината, както и Той (Христос) е в светлината“. Иначе, ако ходят в тъмнината и казват, че имат общение с Бога, те лъжат и не постъпват „по истината“ (1 Иоан., 1, 6—7).

Ап. Павел схващал своята дейност преди всичко като борба срещу тъмнината в света. *Христос* е „сияние на славата“ на Бога „и образ на Неговата ипостас“ (Евр. 1, 3). Той осветлява света, пробужда и вдига спящите за нов живот (срв. Еф. 5, 14). Християните са „светлина в Господа“ и трябва да действуват „като чеда на светлината“ (Еф. 5, 8), да не участвуват „в безплодните дела на тъмнината“, но да ги изобличават, защото „всичко, което се изобличава, от светлината става явно“, а „всичко, което бива явно“, е светлина (Еф. 5, 13). Християните, като синове на светлината, носят в себе си Духа Божии и трябва да дават плода на Духа, който „се състои във всяка доброта, правда и истина“ (Еф. 5, 9).

Ап. Иоан видял Сина Човечески в сияен образ (със златен пояс, главата и косите му били „бели като бяла вълна, като сняг, и очите му — като огнен пламък“), а седемте църкви в Мала Азия му се представяли като седем златни светилници (Откр. 1, 12—15, 20). Пред престола Божии горели „седем огнени светила, които са седемте Божии духове“ (Откр. 4, 5). Изобщо ап. Иоан е най-яркият изразител на идеята за християнството като светлоносна сила в света.

Християнската църква е поддържала същото схващане. Древнохристиянското съчинение „Учение на дванадесетте апостоли“ съветва християните да бдят, щото „светилниците“ им да не угаснат. Кръщението било преход от тъмнина в светлина. Затова новопокръстваните били наричани *просвещавани* (на гръцки *fortisomeni*)¹⁾. Общото убеждение на християните, че Бог е светлина, е изразено и утвърдено в символа на вярата: *Иисус Христос, Единороден Син Божии, е светлина от светлина* (Отца). Живо е изразена тази вяра на Църквата в поетичната молитва-песен „Свѣте тихій“. Църквата прославя Христа

¹⁾ Във печатницата няма гръцки букви. Затова предаваме гръцките думи с латински букви.

като слънце на правдата и Божиите угодници като светилници, които ни сочат пътя на висшия живот.

Такова съзнание имала и *Българската църква*. То било утвърдено в нея от нейните първоучители — Кирило-Методиевите ученици. За тях Христос е светлина на света¹⁾. Те виждали в своите боговдъхновени учители ревностни разпространители на евангелската светлина сред славянския род, който изтлявал в тъмнина. В панонското житие на св. Кирила явно се казва, че „Бог издигна в нашия род този учител (Кирила), който *просвети* нашия народ“ — тоя народ, който бе омрачил своя ум и „не искал да ходи в светлината на Божиите заповеди“. Подвигът на св. Солунски братя е представена като светлотворна дейност, озаряваща всички славянски племена. Авторът (Климент) на похвалните слова за св. Кирила и Методия си служи с най-ярки краски, за да изтъкне възвишеното величие на техните личности и дела. Паметта на преблажения Кирил е светлостарна. Той възсия на земята като слънце, просвещавайки целия свят със зарите на триипостасното Божество. С трисветли зари, сияейки като слънце, той унищожил заблудите на хазарите и сарацините. Проповядвал между фулския народ (в Крим), и там „трибезначалната светлина възсия“. Устата на Кирила са били по-светли от светилници. Златозарни писмена украсили неговите пръсти. Авторът ублажава Кириловото многопресветло лице, озарено от Св. Дух, неговите златозарни очи, неговите ангелозрачни зеници, озарени от божествената слава.

Също така и Климент, Наум и целият сонм св. Седмочисленици били възхвалявани като *велики светили*, които осияли с Христовата светлина българската и другите славянски земи.

¹⁾ Хсъ гредеть ѳезык съкракши, свѣтъ бо истъ всемоу-мироу — казва се в Проглас на св. Евангелие (някои учени считат Кирило-Методиевия ученик Константин за автор на това съчинение).

Св. Иван Рилски закопнял за висш живот и богосъзерцание, след като се украсил „със светлостта на разума“ и просветил душата си с божествените заповеди. Така, той възсиял като рилски светилник и станал „всеселенник радваніе свѣтло“ (из неговата служба).

Изобщо Българската църква утвърдила своя народ във вярата, че християнството е лъчезарна и оживотворителна сила за душата тъй, както слънцето е за природата. Това дълбоко християнско убеждение е лежало и в основата на религиозно-социалното движение — богомилството, което обаче, неправилно разбирайки личността на Христа, се омотало в суеверия, които му пречили да се бори успешно срещу тъмнината и да разнася чиста евангелска светлина.

Много превратности преживял българският народ от хиляди години насам (168-годишно византийско робство и 500-годишно турско-фенерско иго, разорителни възстания и войни), обаче в душата му непрестанала да действа светлодатната християнска вяра. Около него непрогледна тъмнина е гнетяла всичко живо, но душата му оставала жива и незасегната. Тя *виждала* през мрака, в нея блещукало неръкотворно кандилце, светял непрекъснато *яйният образ на Христа*. Нашият народ, смирен и покорен под меча на тирана и под гнета на лъжепастери, се освежавал от тия небесни лъчи, просветлявали се и се освещавали неговите мисли и чувства. Той бил уверен, че сред външната тъмнина живее в своя светлина, защото *вижда* Бога и своя Спасител. Българският народ вярвал, че *Светлината на света* пак ще го изведе на широк и светъл друм, към духовен възход. Тогава той нямал високо образование, но съзнавал, че живее в несътворена, неугасима и животворна светлина; знаел, какво е човек в вселената и какво е неговото предназначение. Това живо съзнание, което поддържала в душата на българския народ *неговата религия* — християн-

ството и в частност православната вяра, било по-верен ръководител отколкото всякакъв компас всред бурите и тревълненията на живота. Подкрепян именно от тази вяра в Христа — светлината на света, бълг. народ се яви възроден като храбър, жизнерадостен, правдолюбив и свободолюбив борец. Той наистина достигна да съзерецава, чрез светлината на своята вяра, благодатно слънчево време, възвестявайки открито пред целия свят: „Господ е моя твърдина и мое прибежище, мой избавител, мой Бог, моя скала — нему се уповавам“ (Пс. 17, 1). Българският народ вярва, че не ще бъде отдалечаван и сам не ще се отдалечи от животворящата Светлина, Която съединява всички видими и невидими твари в едно величествено стройно цяло, дава смисъл на вселената и на историята на народите, осмисля също и живота на всеки човек, — от оная вечна Светлина, Която повече от хиляда години вярно е сочила на българския народ пътя на светла бъднина в неговата борба за свобода и братство.

II.

ИДЕЯ ЗА ПОЗНАНИЕТО

Всяка религия съдържа и познавателен елемент, *идея* за свръхестествено същество. Религията е свързана с тайната на битието. Тя е отговор на копнежа на човека да проникне в тази тайна. Наистина религията се основава на възприемането чрез *религиозното чувство*, но се знае, че чувствата водят към областта на ума. Те имат умствен *предмет*, който ги възбужда. Не без основание един психолог е казал, че мислите излизат от сърцето. Ум без сърдце не е творческа сила, а представя сухо резонерство. Религиозното чувство е духовно зрение. Прониквайки във всички сили на душата, то буди

е голяма сила нашата *познавателна* потребност относно свръхопитното, тайнственото във вселената. Вродено в човешката душа, религиозното чувство се развива под лъчите на идеята за Бога тъй, както растението — под въздействието на слънцето. Религията не е само чувство, а и *особено знание* във вид на представи и понятия. Именно това съдържание прави религията да бъде устойчива и неразрушима. Преди още да се запознаем с гносеологията, религията ни въвежда в нейната област и ни дава безпогрешно разрешение на най-важната проблема — *за границите на нашето познание*. Колкото по-висша е една религия, толкова повече се развива самосъзнанието на човека. Той чувства, че се разширяват границите на познанието му, че се издига хвъркато във висините на знанието, като все пак той е принуден да се спре пред непреодолими предели, зад които стои *непостижимо битие*. В съгласие с твърдението на английския философ Бекон Веруламски, в религията човек разширява своя ум „съразмерно с величието на божествените тайни“, а вън от религията ние се обхващаме от стремеж да ограничаваме тези тайни „съразмерно с тесните предели на нашия ум“. При такова свойство на религията, обясним е фактът, че *в нея и чрез нея се зародило умственото развитие на човечеството*, че тя оплодотворила човешкия ум, за да твори философия и наука. Така от богопознанието, което било, тъй да се каже, двигателният нерв на живота на древногръцкия философ Сократ, той дошъл до заключението, че трябва да се опознае видимата природа и то най-напред самия неин изследовател, сир. човека. „*Познай себе си*“ — това е началото на здравото познание. Оттук, пред необятната тайна на битието, Сократ, най-мъдрият от езическите учени, след дълго самонаблюдение изказал смирено самопризнание: *зная само това, че не зная нищо*. Ето една основна истина, която не е отчайвала мислите-

лите, а ги потиквала да продължат със Сократовска ревност диренето на вечната истина.

Колкото по-възвишена е една религия, толкова по-голям е нейният познавателен кръг, толкова по-богато е нейното идейно съдържание. Християнството, като животворна светлина, е религия, която най-силно действа на нашия ум, най-много ни внушава *вяра в силата на знанието*. То вижда в знанието сила на жизнена светлина, сир. враг на тъмнината. Познанието е сила на вярата. Трябва да се знае *отвъдното*, за да се върви по верен път. Богопознанието е основа на живота. Основите на това схващане намираме още във Ветхия завет. Посред рая — разказва се в началото на Библията — Бог насадил, между многото хубави дървета, дърво на живота и *дърво за познаване добро и зло* (Бит. 2, 9). Първият човек — Адам бил създаден с ясна познавателна способност. Той познавал своя Творец, Който му се явявал, беседвал с него и му давал заповеди. Адам разпознал многобройните и разнообразни полски животни и птици, като им дал отделни имена. Любознателността на нашите прародители толкова се засилила, че те се подали на изкушението да престъпят Божията заповед да не ядат от дървото на познанието, защото искали да им се отворят очите и да бъдат като богове знаещи добро и зло (Бит. 3, 5). Достатъчно развити телесно и душевно, те ламтели за повече познания, искали да разширят умствения си кръгозор¹⁾, да познаят себе си. И наистина те се самоопознали: *разбрали*, че са същества предназначени с труд да извличат блага от земята и да усъвършенствуват своя ум с устрем към Божията премъдрост²⁾.

¹⁾ „И видя жената, че дървото е добро за ядене и че е приятно за очите и многожелано, защото дава знание“ (Бит. 3, 22).

²⁾ „И рече Господ Бог: ето Адам стана като един от Нас да познава добро и зло“ (Бит. 3, 22).

Когато Моисей събрал старите предания на Израеля в книгата „Битие“, той несъмнено имал за цел да даде на своя народ *знание* за Твореца, вселената и земната природа и за началото на човешката култура, сир. тази книга ни въвежда не само в метафизиката, но и в астрономията, геологията, естествознанието и праисторията на човечеството. Съставителят на кн. Битие имал здраво историографско схващане. Той е ценял историческото знание като отражение и откровение на богопознанието. Той описва действието на Божия промисъл в съдбините на народите просто и естествено, без натегната тенденциозност, въз основа на факти из живота на Израилевите прадеди и другите околни народи. Откровението има за цел познаването на Бога (Изх. 33, 13: „открих им Твоя път, за да Те познаят“). Същата цел — чрез историческото знание да се усили висшето знание, сир. богопознанието — се вижда и в другите исторически книги на Библията. Наистина историческите събития, поставяни все в религиозна перспектива, се примесват с свръхестествени елементи или явления, които наричаме чудеса, но те по своето същество не подбиват стойността на библейското историческо знание. При това много от библейските исторически събития в действителност са естествени явления, станали благовременно за проява на Божието съдействие, оказано на Израила.

Както във ветхозаветните исторически книги историческото знание съставя конкретизирано богопознание, така и в пророческите книги *идеята за Месия* се разкрива чрез образи и видения, а също тъй и чрез исторически факти все с основна цел да се утвърди истинското богопознание. За пророците висшето познание е духовна сила. Те смятали за свое призвание да учат народа, за да *познае* Бога и Неговите пътища (срв. Пс. 94, 1). Прор. Исаия учил, че познанието за Месия носи спасение: „чрез познанието, което ще имат за Него, Той,

проповедникът, Моят раб ще оправдае мнозина и греховете им върху Си ще понесе" (Ис. 53, 11), За пророк Авакума било сигурно, че неправдите на земята ще изчезнат, „защото земята ще се напълни с познаване славата Господня, както водите изпълнят морето" (Авакум 2, 14).

Човешкото познание се явява като пряк предмет на учителните книги в Библията. То трябва да се развива *въз основа на опита* до степен да стане *мъдрост*. Предназначението на човека е да бъде мъдъръ, като верен помощник на Премъдрия („Начало на мъдростта е страхът Господен..., благоговението към Бога е начало на разбиране", Прит. 1, 7). Мъдростта е и път на щастиего. Тя е по ценна от сребро и злато („Блажен човек, който е придобил мъдрост, и човек, който е спечелил разум", Прит. 1, 13). Мъдростта „е дърво за живот на ония, които я придобиват, и блажени са, които я запазват" (Прит. 3, 18). Това е така, защото мъдростта е отражение на Премъдростта, с която Бог „основа земята" (Прит. 3, 19). Познението достига своя връх в самосъзнанието, което имал и Сократ, че човешкото знание е нищожно и безсмислено без устрем към Твореца. Всички земни постижения и наслади са напраздни. „Суета на суетите, всичко е суета". (Екл. 12, 8). Мъдрият човек е длъжен да не се затваря в себе си, да не крие в себе си знанията си, но е длъжен да ги разпространява между хората, да учи народа на истина (Екл. 12, 9: „Еклисиаст, освен че беше мъдър, но и учеше народа на знания. Той всичко изпитва, изучава и състави много книги").

Познавателният елемент на Библията още повече е подчертан в *Новия завет*, което е логично следствие от вярата в Христа като светлина на света. Същността на Христа е *вечната истина*, Той е нейно пълно откритие. Учението на Иисуса Христа било наречено еван-

гелне, блага вест, сир. знание за нов живот, нов свят. Обществено служение на Исуса Христа било непрекъснато поучаване на народа, за да познаят людеите истината и нейното царство, [което ще ги направи честити. Исус Христос Си избрал ученици, за да ги подготви за учителство в света. Той Сам се считал *учител* на човечеството ¹⁾, и учениците Му го наричали „учителю!“ (рави) (Иоан. 6, 25; 13, 13—14). Но Христос не е бил обикновен учител, нито само образец на учител, а възплъщение на истината, самосветяща слънце. Учил народа не само с словото Си, а и с делата Си, с цялото Си същество, с целия Си живот. Затова Той казва за Себе си: „Аз съм пътят, истината и животът“. В основата на Неговото дело лежи ясно самосъзнание, че е Син Божи, а това Негово богосъзнание се основава на свършеното Му богопознание ²⁾, което се състои в пълното съзнание, че Той и Отец са едно (Иоан. 10, 30). Това всеобхватно знание е метафизично по своя предмет (Безкрайния, Абсолютния Небесен Отец) и стои вън от границите на разума, не подлежи на гносеологични норми, обаче то не е суха абстракция или умствена аберация, както мислели иудеите — противници на Христа ³⁾. Не. Исус Христос познава Отца, както никой друг човек ⁴⁾ или небесен ангел. От това богопознание извира Неговото слово, чрез което предава на света словото на Отца (Иоан. 8, 55: „Но Аз Го

¹⁾ „Той рече: идете в града у еди кой си и му кажете: учителят казва“ (Мат. 26, 18).

²⁾ „Както Ме познава Отец, тъй и Аз познавам Отца“ (Иоан. 10, 15). „Аз говоря това, що съм видял у Моя Отец; а вие вършите онова, що сте видели у вашия отъц“ (Иоан. 8, 38).

³⁾ „На това иудите Му отговориха и рекоха: не казваме ли ние право, че Ти си самарянин и в Тебе има бяс“ (Иоан. 8, 48).

⁴⁾ „Моят Отец, Който Ме прославя, и за Когото казвате, че е ваш Бог, но не Го познахте, а пък Аз Го зная... Но Аз Го зная и пазя словото Му“ (Иоан. 8, 55). „Всичко Ми е предадено от Моя Отец, и никой не познава Сина, освен Отец; и нито Отца познава никой, освен Синът, и комуто Синът иска да открие“ (Мат. 11, 27).

зная и пазя словото Му“). Знанието на Исуса Христа е *опитно*. Той известява това, що Му говори Отец; това, що е у Него; това, що е чул и видял¹⁾ Христос учил людетe, за да познаят *истината*, защото тя ще ги „направи свободни“ (Иоан. 8, 32). А истината (пълната, животворящата, спасителната) е вярното познание за Бога и Исуса Христа²⁾, защото това *знание* се отнася до първоосновата и целта на нашия живот, до същността на битието. Тази вечна истина проповядвал Исус Христос всеки ден. Той подготвял учениците Си да бъдат верни и безстрашни нейни проповедници, а преди раздялата Си с тях им поръчал да тръгнат по света и да научат всички народи на тази непреложна истина (Мат. 28, 15).

Апостолите напълно схванали, че те са били избрани от И. Христа да разпространят в света *Неговото учение* и да го утвърдят като висше знание и закон във душите на човечите. Те съзнавали, че са призвани да *научатъ хората и народите да познават Отца и Неговия Син*. Да възприеме светът богопознанието, което им било дадено от Христа, да се осветли човечеството с разума на Христа — това те считали за върховна цел на своя живот. Носители на *истината*, те разширявали познанието за нея и разсейвали невежеството (многобожието, суеверието, суетната мъдрост). Дарбата на езници (глосолалия) им била дадена именно, за да направят напълно ясно и общодостъпно познанието на истината. Също както техният Учител, те разпространявали това знание предимно чрез словото си, чрез проповед. Те считали за свой безусловен дълг постоянно

¹⁾ „Много имам на вас да говоря и да съдя: но Тоя, Който Ме е пратил, е истински, и което съм слушал от Него, това и казвам на света“ (Иоан. 8, 26); „Аз говоря това, що Съм видял у Моя Отец“ (Иоан. 8, 38).

²⁾ „А вечен живот е това, да познават Тебе, Едного Истиннаго Бога, и пратения от Тебе Исус Христос“ (Иоан. 17, 3).

да проповядват и поучават. Тогава в света (у иудеи и езичници) *знанието* било твърде тачено. Високомерни книжници и законници тълкували закона и пророците. Множество равини подготвяли еврейски деца за бранители на вехтозаветното богопознание. В синагогите всеки грамотен богомолец могъл да стане и да изяснява пред събранието Св. писание (Лук. 4, 16—17). Образованите пък гърци и римляни били омайвани от философията на Платона, Аристотеля и други езически мислители. Математиката била в своя разцвет. Имало даровити умове, които се стремели да развият природознанието. Юриспруденцията достигнала високо развитие и затова станала обединителна сила на трите разноплеменни материци. Изкуството било блестящо. Изобщо гръцко-римското общество било издигнато в културно отношение. На целия този грамаден свят, който импонираше и се гордеел със своето знание, със своята мъдрост, апостолите противопоставили *ново знание*, незаписано още в книги, ясно и светло като слънчев ден, — знание, което не се нуждало от книжническо-фарисейски тълкувания, чисто и просто като свежа, непоковарена народна песен. Те противопоставяли *знание* за най-същественото в света — за неговото начало, знание за най-важното в живота на човека — за неговия първоизвор. Това знание не е било теоретическо, построено по променливи насоки на човешкия ум, а *емпирично* дадено от живота тъй, както лъчите се дават от слънцето, — *знание*, което се потвърждавало от *опита* на апостолите — от това, което са видели, чули и осезали (1 Иоан. 1—3). Това е „истината“, която учениците Христови са познали (Иоан. 1, 1) и в която трябва да ходят всички, които искат да бъдат с Отца (срв. 2 Иоан. 1, 4).

Апостол Иоан се издигнал до най-високата степен на човешкото познание. Той схващал Бога като *пълнота на мисълта*, като творещ вселенски разум. За изяснение

на това възвишено понятие той използвал тогавашната философска идея за Логоса. „В началото беше Словото, и Словото беше у Бога, и Бог беше Словото. То беше в начало у Бога. Всичко чрез Него (Словото) стана и без Него не стана нито едно от онова, което е станало“ (Иоан 1, 1—3¹). Това ще рече, че в основата на битието лежи Всетворящ Промисъл, че вселената е живо отражение на Премъдростта, Която е крайна цел на човешката мисъл.

Познанието на истината е потикнало образования Лука да напише евангелие, след като проучил всичко, що се разказвало за И. Христа от очевидци и слушатели на Неговото слово, та християните да имат твърда основа на онова, на което били научени (Лук. 1, 1—4).

Както и други основни положения на християнската вяра, апостол Павел най-вече е разяснил идеята за познанието. Между многото духовни дарби той вижда и дар на знание (1 Кор. 12, 8). Наистина той поставя вярата на първо място в делото на спасението, но не суха вяра, а деятелна; не безразсъдна, а откривателна и познавателна: „А вярата е жива представа на онова, за което се надяваме, и разкриване на онова, що се познава... Чрез вяра *проумяваме*, че вековете са устроени от Божия дух и че от невидимото произлезе видимото“ (Евр. 13, 1—8). Съгръван от вярата, неговият ум проникнал най-дълбоко в учението на Христа и го разяснил с такава яснота, както никой друг апостол. От деня на обръщането си към Христа до своята смърт (около 30 години) ап. Павел непрекъснато разкривал Евангелието пред учени и прости и се стремил да ги убеди в истината. Той бил образован човек, готвел се да стане равин (иудейски учител), познавал гръцката философия. При

¹) Обстойно тълкование на термина Logos вж. у Н. Н. Глубоковски, Евангелия и ихъ благовѣстіе о Христѣ Спасителѣ... София 1932.

Все това той почувствувал в себе си духовна празнота, когато пред него засиял Христовият разум. И от върл гонител на Църквата се превърнал в най-неуморим апостол Христов. Както сам се съзнавал, той се потрудил за името Христово повече от всички други апостоли (1 Кор. 15, 10). Ап. Павел използвал богатството на своите знания и силата на своя ум, за да разкрие същността на християнската религия. Той пръв е дал теоретична системност на Христовото учение, поставил основите на християнското богословие. Апостол Павел бил първият християнски учен и мислител, първият християнски богослов. Една от главните цели на неговата проповед била да укрепи *вярата чрез знанието*. Той се считал, че е слаб в словото, но силен в знанието („Ако и да съм прост в речта си, в знанието не съм“, 2 Кор, 11, 6). Той бил убеден, че многото знания са безполезни, голямата ученост е безплодна, ако не се оживотворява от любов към ближния¹⁾. Но от друга страна той съзнавал, че и любовта може да расте чрез знанието на истината и доброто. „Моля се — пише той —, щото вашата любов сè повече и повече да изобилва чрез познание и разбиране на всичко, за да различавате що е по-добро“ (Филип. 1, 9—10). За ап. Павла било твърде важно, *какво знае човек*. Естествено, най-висш предмет на човешкото знание е Спасителят и Неговото изкупително дело в света²⁾. Ап. Павел бил убеден, че проповядвал *истинско знание*, в противовес на лъжливото знание³⁾. Той е проповядвал мъдрост не земна, преходна, а вечна —

¹⁾ „Да имам пророчески дар и да зная всички тайни, да имам пълно знание за всички неща... щом любов нямам, нищо не съм“ (1 Кор. 13, 2).

²⁾ „не намерих за добре да зная между вас нещо друго, освен Исуса Христа, и то Исуса Христа разпнат“ (1 Кор. 2, 2).

³⁾ „О, Тимотее, пази онова, що ти е предадено и се отвърщай от скверното празнодумство и от възраженията на лъжовната наука“ (1 Тим. 6, 20).

„Божията премъдрост тайна и съкровена“ (1 Кор. 2, 3), открита в И. Христа (2 Кор. 4, 6), Който е сияние на славата и образ на Божията същност (Евр. 1, 3). За ап. Павла висша цел на човешкото знание е „да бъде светло познанието на славата Божия, проявена в лицето на И. Христа“ (2 Кор. 4, 6). С други думи, ап. Павел, добре подготвен по образование, решително противопоставял Христовата мъдрост на езическата философия, истината срещу измамата, смиряващия човека християнски светоглед срещу възгордяващото езическо знание. Той понавал добре тогавашната наука (география, история, диалектика, риторика, литература, философски системи), но знаел основната гносеологична истина, че човешкият разум е ограничен, че ние знаем само „донейде“ (1 Кор. 13, 9), сир. нашето земно знание е *относително*, „виждаме смътно като през огледало“. При все това у нас е вложен *порив* да придобием „съвършеното знание“, което ще бъде виждане „лице с лице“ (1 Кор. 13, 12).

Познанието на истината е привличало множество люде, които копнеели за нея. Те слушали унесено поведта на апостолите. Мнозина, възпламенени от висшето знание, доброволно тръгнали след апостолите, служели им всепредано, били техни близки ученици и техни заместници. Апостолските ученици продължили ревностно делото на Христовите ученици и то по същия път — разпространение на Евангелието чрез слово и писания, *за да познаят* всички народи истината. За да даде ясно и точно познание на християнската вяра, не-известен християнин, може би апостолски ученик, съставил просто и кратко учение за двата пътя на живота и смъртта, наречено „Учение на 12-те апостоли“ (Didahi ton dodeka apostolon). Между друго той искал да внуши *любов към истината*, защото по пътя на смъртта вървят ония, които мразят истината и обичат лъжата (missuntes alithian, agapontes psevdos). Според Дидахията,

знанието за вечния живот (богопознанието) е необходима сила за спасение. При извършване таинството евхаристия (при преломление на хляба), християните трябва да благодарят на Отца „за живота и *за знанието* (gnosseos), което ни извести чрез Своя отрок Исуса“. Също така и след извършване на евхаристията те трябва да благодарят на Отца *за знанието*, което ни извести чрез Своя Отрок Исуса. Всеки нов учител, който дойде при християните, те могат да го слушат и приемат, ако той учи, за да се увеличи праздата и знанието за Бога (dikeossin ke gnossin kiriu). Християните трябва да бъдат опитни, за да разпознават, кой е истински или лъжлив пророк, изобщо трябва да имат *будно съзнание* (sinessin dexian ke aristetan), за да изпитват вярно всекиго, който дойде при тях в името Господне, и *да познаят* дали е истински учител.

През II в. ценността на знанието било твърде издигнато в съзнанието на християнското общество. Тогава бил век на просветителен подем у християните. Езическите учени започнали да водят писмено борба срещу християнството и със силата на разума се мъчели да го опровергават. Но неочаквано те намерили твърде силен отпор в Християнската църква. Тя вече имала в разни градове свои членове с философско образование, които противопоставили срещу злобната и несведуща критика на езическите учени непреодолимата логика на своя ум и жизнения смисъл на християнството. Тези учени християни, които наричаме апологети, едновременно разрушавали езическия светоглед (религиозен и философски), подбивали цената на философските теории и изтъквали неразбиваемите основи на *християнското знание*. Те не отричали напълно езическата философия, но доказвали, че то е *слабо отражение* на истинското знание и че възвишените догадки на нейните най-добри представители (Сократ, Платон и др.) намират

пълно откритие в учението на Христа. От любов към висше знание, от жажда за познание на абсолютната истина, стоическият философ *Юстин* приел християнството и след това не свалил философската си тога (плащ) очевидно, за да покаже, че християнството и философията са близки сътрудници или по-точно че християнството е истинската философия. Това си убеждение Юстин потвърдил с мъченическата си смърт заради Христа. По същата причина са приемали християнството още и ритори (учители по словесност и риторика) и адвокати, които също така са били обзети от порив да построят научно християнско знание.

Техният умствен стремеж е обхванал и други образовани християни, които обаче не стояли на фактическата основа на християнската вяра, а се подавали на влиянието на тогавашния религиозен синкретизъм и изпаднали в умозрителни измами. При все това те мислели, че обладават *съвършено знание* (gnossis), хвалели се с своите знания и се гордеели пред правоверните християни. Те се наричали гностици, което значи знаещи, сведущи. Поради това техните системи са известни в църковната история под названието *гностицизъм*. Гностицизмът е дал тласък да се пробудят нови умствени сили на Църквата и да се засили научното движение в нея. *Климент Александрийски* се заел да събори *мнимия гносис* и да развие християнското учение в „научна вяра“ (pistis epistimoniki), в научна система, която той смятал за съвършено, истинско знание (gnossis), в което се осъществявали диренията на езическата философия и загадките на Моисеевия закон. Климент Александрийски дошъл до извода, че *знанието* усъвършенствува вярата (ti gnossi teliute i pistis) и истинският гностик, сир. християнинът-философ знае повече от другите. Затова той е по-религиозен и по-нравствен от другите християни.

Климентовият ученик *Ориген* още повече изтъкнал и засилил *познавателния процес* в делото на вярата. Той построил от християнското знание дълбокомислена и величественостройна ралигиознофилософска система, която станала основа за по-нататъшното развитие на „научната вяра.“

Чрез тези и други корифеи на християнското знание градовете Александрия и Антиохия станали умствени средища на Вселенската църква. От там и от други средища на Изток и Запад през IV и V в. засияли велики християнски мислители като Василий, Григорий Ниски, Григорий Богослов, Иоан Златоуст, Теодор Мопсуетски, Кирил Александрийски, блажени Августин. В техните вдъхновени съчинения простото евангелско учение било развито в многообразно, сложно теоретическо и практическо знание, срещу което езическата философия направила последни опити, но без успех. Чрез учението на църковните отци вярата в И. Христа се утвърдила в милиони човешки души в римската империя; евангелската вяра шествувала и в други езически държави, като постепенно завладявала цели народи в Европа, Азия и Африка.

Един от народите, които спечелил Христос, били българите. Не една причина накарала българския владетел Борис да приеме християнството, но няма съмнение, че *жаждата за висше знание* била една от решителните причини. Той ненавиждал невежеството и копнеел да бъде страната му разсадник на наука. Когато Кирило-Методиевите ученици дошли в България, *княз Борис* ги държал известно време в столицата си и, както съобщава Климентовият животописец, той бил обхванат „от силно желание всеки ден да беседва с тях, да ги разпитва за старите истории и за житията на светците и по тоя начин чрез техните уста прочиташе Писанието.“ В България, като новопросветена страна, като че ли се повтарял познавателният процес, който се извършил между

християните от първите векове. Виждаме постепенно засилване на умственото движение. Христ. знание се предавало най-напред, тъй да се каже, в млечен вид и постепенно се преминавало в по-твърди форми. Кирило-Методиевите ученици разпространявали знанието, както апостолите, чрез *проповед* на общодостъпен език, а техните приемници (напр. Иоан Екзарх) се опитвали да представят християнското знание във философски вид. Също както между християните през втория век, в България се появило лъжеименно знание — *богомилството*, което не е могло да надделее над здравето, логичното знание, предавано от образованите членове на Българската църква (презвитер Козма). Жаждата за знание не е престанала и през време на турско-фенерското робство. В Рилския, Зографския и др. манастири, в келиите при енорийските храмове, в частните домове на „даскали“ и свещеници се удовлетворявала отчасти тази умствена потребност, докато Паисий Хилендарски е дал възторжен изблик на любознанието с положителна насока. Неговото богопознание било неразривно свързано със земното (реалното) знание — с географията, историята и психологията на българския народ. Първото давало тласък, за да дири и да усвоява о. Паисий второто, и обратно — второто изяснявало и издигало духа на о. Паисия, за да разшири богопознанието си, да възприеме неговата жизненост и да го приложи в живота за усъвършенстване на своя народ. Когато о. Паисий внушава „Знай своя род и език“, той тъкмо цели да издигне българския народ от самосъзнание *до познаване* на Оня, Който е алфа и омега, път, истина и живот.

Всенародното духовно движение, което о. Паисий е създал — *възраждането*, е вървяло именно към тази цел. То било пресбуждане на заспали умове, устрем на цял народ към самосъзнаване и *познаване* на вселената и нейния Творец. Жажда за наука е движела тогава

стари и млади. Това било *век на знанието* — цялостно, реално и хуманитарно знание, обединено и оживотворено от възвишен светоглед — християнски.

В такова високо душевно състояние се намирал бълг. народ в момента на своето освобождение от духовното иго и от турското робство. Пред лъчите на възсиялата свобода още по-силен бил познавателният устрем на българския народ. Той бил обхванат от благородна амбиция да стигне западноевропейските народи по умствено и културно развитие. Устремил се да проникне във всички области на човешкото знание. Научното знание достигна в България забележително развитие. Тоя възроден народ роди даровити труженици в много отрасли на науката. Софийският университет „Св. Климент Охридски“ е истински български храм на науката. Той живее и работи с ясното съзнание, че неговата основа била положена преди повече от хиляда години от един ревностен радетел за цялостно и християнизирано знание — от св. Климента Охридски. И досега Софийският университет поддържа настойчиво тази благотворна историческа връзка. Наистина понякога се действувало и сега се действува да бъде отклонено научното знание от тази жизнена връзка, да се наруши неговата *вътрешна хармония*, установена от историческото развитие на българския народ, да бъде разсечено на две враждуващи части, но това вредно за народа действие още не е постигнато. Нека вярваме, че не ще се постигне раздвояване на знанието, защото, както е казал още Тертулиан, човешката душа е християнка по своята природа.

III.

РЕЛИГИЯ И ПИСМЕНОСТ

Религията е един от мощните двигатели на човешката култура. Тя е неин верен спътник. Когато човек пръв път почувствувал въздействието на свръхестествената сила, тогава в него се усилила увереността, че ще може да надделява над природните сили. Почнали да се развиват негови сръчности, чрез които той постепенно подобрявал своя живот, а също така удовлетворявал своята душевна потребност да изрази във веществени образи своите представи за свръхестественото. Така религията подпомага да се развива *изкуството*, което цели хилядолетия ѝ служело, като се подхранвало от нея. Наистина религията е най-старото огнище на изкуството¹. И до днес, поради психофизичната природа на човека, религията е тясно свързана с изкуството. Обаче човек разкрива религиозните си представи, както и всяка своя мисъл, не само чрез веществени образи, а най-вече чрез *своята реч* — най-напред във вид на заклинание и молитва, после в песен и наставления. Човек има потребност да се запазят религиозните мисли за по-дълго време, за повече поколения. Тая потребност била по-силна у ония народи, които имали по-развита религиозна мисъл и считали своята религия за вечна сила. Тези именно народи са измисляли *писмени знаци* най-напред за религиозни нужди. Египтяните са изнамерили иероглифи, вавилонците — клинообразно писмо. Също така и други стари народи (китайци, индуси, финикийци, гърци, римляни) съставили азбука. Заедно с писмото тези народи създали своя книжнина, в основата на която стояли религиозните им книги (Веди в Индия, Зенд-Авеста в Персия). Старогръцката литература почнала своя раз-

¹⁾ Лютардт, Апология на християнството, III, София 1899, стр. 170.

цвет с Омировите творби Илиада и Одисея, в които олимпийските богове стихийно действуват съвместно с човеците. Също и римската литература се развивала под пламъка на националната религия. Кога се появила еврейската писменост, това не може да се установи положително. От сведенията в Петокнижието¹⁾ може да се заключи, че евреите употребявали *писмо* още, когато живеели в Египет²⁾. Това писмо едва ли било донесено от Якововите синове от Ханаан, гдето било разпространено вавилонското писмо (клинопис). По всяка вероятност тогавашната еврейска азбука била съставяна въз основа на египетското народно (демотическо) писмо, което било опростено иероглифно (по-точно иератическо) писмо. Несъмнено е, че еврейската писменост започнала

¹⁾ Няма достатъчно основание да се мисли, че Авраам умеел да пише (с клинопис, разпространен в първото му отечество Ур Халдейски). Синът на Якова Юда имал печат (Бит. 38, 18), но не е известно, че печатът носел надпис, поставен от самия негов притежател, или пък само някаква беззвучна емблема.

²⁾ Несъмнено Моисей бил образован човек. Когато амаликитците били победени, Бог му заповядал да напише „това за спомен в книгата“ (Исх. 17, 14). Той написал дадените му от Бога на планината Синай закони (Исх. 24, 6; „Тогава Моисей написа всички думи Господни“; Втор. 31, 9; „И написа Моисей тоя закон“; Втор. 31, 24; „А когато Моисей написа в книгата всички Негови думи на тоя закон“). Поставените от Моисея при скинията свещеници също били грамотни (Числ. 5, 23: „И свещеникът да напише тия заклевания на книга“). Също и между еврейския народ имало грамотни люде още във времето на Моисея, щом Моисей предписвал на всеки израилтянин да напише заповедите Божии „върху спонците на къщата си и върху вратите си“ (Втор. 6, 9; 11, 20) или давал право на мъжа да напусне жена си, като ѝ напише разводно писмо (Втор. 24, 1 и 3). Грамотността била разпространена между *левитите*, сир. членовете на Левииното коляно. Определени за постоянно служение при скинията, те особено били длъжни да знаят книгата на закона. Също и между другите коляна имало грамотни люде. По заповед на Иисуса Навина били избрани по трима от седемте коляна, които не са получили дял от обетованата земя, за да ѝ опишат. Те обходили земята и я начертали на „книга, според градовете ѝ, на седем дяла“ и представили този разпределителен опис на Иисуса Навина в неговия стан в Силом (И. Нав. 18, 4 и 8—9). Ако се приеме, че синайските надгробни плочи, открити в 1904/1905 год., са от XV в. пр. Хр., те са друго свидетелство, че още във времето на Моисея евреите са имали писменост.

да се развива още във времето на Моисей. Той ѝ поставил здрава основа със своите съчинения (по-напред със написването на 10-те заповеди Божии, после с „книгата на закона“ и с религиозни песни). Независимо от въпроса дали Петокнижието (първите 5 библейски книги Битие, Изход, Левит, Числа и Второзаконие) е изцяло съчинение на Моисей, то е станало основа на най-великата и най-жизнената книга — *Библията*. От Петокнижието израствало, като от дълбок корен, вековечно плодносно дърво — ветхозаветната литература (историческа, поетическа, нравоучителна), която надвишава по своето небесно сияние всички всемирни литератури (индийската с свещените ѝ книги Веди и Упанишада, гръцката, римската, германската, френската, английската и др.), защото тя е хранила и храни с възвишени идеи цялото културно човечество и никога не увяхва. Тя витае в историята на човечеството така, както в началото на вековете Божият Дух се носел над бездната в неустроената земя (Бит. 1, 2). *Вечното битие*, за което тъй много копнее човешкият дух, съставя същност на нейното съдържание. Тя го изразява съвсем просто и вседостъпно, без риторика и разсъдъчни уловки, но вдъхновено и внушително, с ясна откровеност и непоклатна убедителност, тъй естествено и неотразимо, както ни говорят за тайнственото във вселената слънцето денем, а луната и звездите нощем. Кое друго литературно творение може да съперничи с Библията по душевна сладост, нравствено въздействие и възвисяване на човешкия дух? Библията се състои от много отделни книги, написани от различни автори през разни векове, но каква нетленна, неразривна връзка ги съединява в едно цяло! Какво строго единство господствува в нея от началото до края! Всичко е построено на една незиблема основа, всичко израства от една животна ядка, всичко е проникнато от една идея — вяра в Бога Вседържителя и Неговия Помазаник — Спасителя

на света. Така че Библията отразява сякаш величественото единство на вселената, в която всичко говори за всемогъществото на нейния Създател. Всеки непредубеден читател чувства, че авторите на библейските книги са били проникнати от един и същ дух, че над тях стоял Висш ръководител, под озарението на Когото те писали свободно и дълбокомислено. Наистина, както казва немският апологет Лютардт, ако гледаме на Библията само като на чисто произведение на човешкия дух, тя стои „много по-горе от всички литературни произведения на всички народи и през всички времена“. Ако „ние нямахме Библията“ и би се открила някъде, то „тя би възбудила най-голямо внимание“, много „по-голямо от онова, което би възбудило внезапното, за първи път откритие на Омировите поеми, или на Шекспировите драми, или съчиненията на Гете. Във всички общества щяха да хванат да говорят за тая чудна книга, щяха да създадат нарочно катедри за обяснение на тая книга. Да познава човек тази книга, да я е чел — това щеше да се счита част от общото образование“. Това е тъй, защото Библията „съдържа цял свят мисли, тя е вселената на духа“ (Апология на християнството, т. I, ч. II, София 1899, стр. 161).

Библията е станала основа на духовния живот на *много народи*. Иудеи и християни вярват, че тя е боговдъхновена книга. Християните я наричат *Св. писание*, защото тя е изворът на тяхната вяра, *книга на живота*. Всеки народ, който повярвал в говорящия чрез нея Дух Божи, е влязъл в нова ера на своето историческо съществуване. Той отново се е родил, защото вярата в Бога, Промислителя и Спасителя се основава на ясното свидетелство на Писанието, сир. на записаното слово Божие.

Христос е ценял писмеността. Той не е написал нито една книга и само проповядвал, но четял Св. писание и често подкрепял своите речи с текстове от Ветхий завет, като препоръчвал на враговете си иудеи да изследват

Писанието, за да видят, че то свидетелствува за Него (Иоан. 5, 39: „Изследвайте Писанията, защото вие мислите чрез тях да имате живот вечен. И те са, които свидетелствуват за Мене“). С това И. Христос насърдчавал *книжовното занимание*, писменото изясняване на богопознанието.

Христовите ученици отначало само проповядвали съгласно със заповедта на своя Учител: „Идете и научете всички народи“ (Мат. 28, 19)¹⁾. Обаче те доста рано са схванали, че е необходимо и да се *записва* това, що са чули от устата на И. Христа и видели от Неговите дела, както и да се предават *писмено* техните проповеди и наставления. Поради това мнозина от вярващите в Христа взели да съставят *разкази* за живота на И. Христа (Лук. 1, 1: „Понеже мнозина предприеха да съчинят разказ за напълно известните между нас събития. . . , то намерих за добре и аз. . . наред да ти опиша, достопочтени Теофиле“). От тия биографи на И. Христа най-авторитетни били апостолите Матей и Иоан, също и ап. сътрудници Марк и Лука. Така се създава *новозаветна свещена история*, която допълва историята на ветхозаветното откровение и осъществява нейната есхатологическа идея. Проповедта на апостолите в Палестина, Сирия, Мала-Азия и др. области имала пълен успех. Христовото общество бърже се увеличавало. Заедно с разширението на Християнската църква все повече се чувствувала нуждата от литературно изложение на тия нови исторически събития, за да се запомнят от живите християни и да ги знаят техните потомци. Ето евангелист Лука се отзовава на тази обща нужда със своето съчинение *Деяния апостолски*. С това произведение било поставено *началото на църковната историография*. А пък апостолите Иоан, Петър, Яков Пра-

¹⁾ У Марк. 16, 15: „Идете по цял свят и проповядвайте Евангелието на всички твари“.

явни и особено Павел са утвърждавали християнските общини във вярата със свои *писма* (послания), с които те поставили началото на *християнската богословска литература*. След тях образовани християни били обзети от порив за *книжовно творчество*. Пишели поучителни книги апостолските мъже и техните ученици. През II и III в. се появили изкусни християнски писатели (Атинагор, Юстин Мъченик, Иринеи Лионски, Климент Александрийски, Ориген, Тертулиан, Киприан Картагенски), които владеели напълно книжовния гръцки или латински език и съперничели по стил на езическите писатели. Развита била многообразна християнска книжнина (апологетическа, догматическа, нравоучителна, екзегетическа). Тя е станала плодотворна почва, за да се разцъфти през IV и V в. недостигната по дълбочина на мисълта и по силноизразителна реч *християнска литература*, класическа по съдържание и форма. Тогава достигнали висше развитие *църковната историография* (с трудовете на Евсевий Кесарийски, Сократ, Созомен и др.) и *богословието* (Атанасий Велики, Кирил Иерусалимски, Василий Велики и неговият брат Григорий Ниски, Григорий Богослов, Иоан Златоуст. Кирил Александрийски).

Силен тласък за обогатяване на богословската книжнина давала борбата на Църквата срещу ересите. Не само с проповеди, но и с писмени трактати трябвало да се уясняват и оточняват истините на християнската вяра. През византийския период, колкото и слабопросветен да е бил той, тази класическа християнска литература подхранвала в образованите среди желание за книжовна дейност — ако не за творчество, то за подражание на древни писатели (църковни и светски). Тогава *византийската литература* била украсена от съчиненията на талантиливи *богослови* (царигр. патриарх Фотий, охридския архиепископ Теофилакт, Григорий Палама, Симеон Солунски, Георги Плитон, Генадий Схоларий), на *философи* (Михаил Псел,

Иоан Итал), на *канонисти* (Иоан Зонара, Алексий Аристин, Теодор Валсамон, Димитър Хоматиан), на *хронисти* и *историци* (Теофан Изповедник, Лъв Дякон, Иоан Скилица, Никита Хониат, Георги Акрополит, Георги Пахимер, Никифор Григора, Иоан Кантакузин), на *песнописци* (Теодор Студит, Иосиф Студит, Иосиф Химнограф). Византийската литература, ако и да е бедна по съдържание, е твърде разнообразна по форма и богата по отражения на сложния живот в най-културната през средните векове страна — византийската империя. Затова, наред с другите страни на живота в Византия, и нейната литература, развивана главно под въздействието на християнската религия, съставя предмет на особен клон от историческата наука, наричан *византология*. Огромното съчинение на бележития немски византолог Karl Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur* (II изд., München 1897) явно свидетелствува за стойността на тая средновековна гръцка литература, в която изобилствуват християнските идеи.

Византийското книжовно богатство било наследено от Цариградската църква, която, под бремето на турското владичество, не е могла да го увеличи, но при все това тя ревностно го пазела и черпела от него сили, за да устои на мухамеданската опасност. Тя била в състояние да поддържа в съзнанието на своето паство спасителната мисъл за високата ценност на християнската литература. Въпреки тежките политически и стопански условия, в Източната църква се появили добри писатели като Дамаскин Студит, който, пишейки на говоримия гръцки език, поставил началото на новогръцката литература, патриарсите Мелетий Пигас, Кирил Лукарис, Доситей Иерусалимски и Хрисант Иерусалимски, атинският митрополит Мелетий, Евгений Вулгарис, лекарят Адамант Кораи и др.

Също и в Западната църква, ако и да претърпяла много страдания от нашествията на варварските племена и да преживяла голям упадък през време на порнокра-

тията (X в.), не е изгаснало съзнанието, че книжовната дейност издига човешкия дух и че Църквата е длъжна да подкрепя развитието на книжнината. И на Запад, както на Изток, повечето книжовници са били духовни лица. Бележити богослови от VI—IX в. (Исидор Севилски в Испания, Алкуин във Франция, Иоан Ериген Скот във Франция и Англия), историописци (Беда Достопочтени в Англия, Павел Дякон в Италия, Анастасий Библиотекар в Рим, Хаимо Халберщатски) и летописци (Хинкмар Реймски) обогатили латинската книжнина със ценни съчинения, които оплодотворили богословската и философската мисъл в Западна Европа и са ѝ дали тласък за по-нататъшно развитие. По-късно (XI—XV в.) Анзелм Кентерберийски в Англия, Абелар в Париж, Бернард Клервоски, Алберт Велики в Кьолн и Регенсбург, Иоан Бонавентура във Франция, Тома Аквински, Роджер Бекон, Иоан Дунс Скот, Лаврентий Вала и Тома Кемпийски са били християнски учени и писатели, които имали значение не само за развитието на църковната мисъл, но изобщо за умственото развитие на европейските народи. През XVI и XVII в. на Запад в пазвите на Църквата се появили християнски писатели, които тласнали напред философията (Паскал, Декарт), църковната история (Цезар Бароний, Тилмон, Le Quien, Боское, Fleury, Döllinger, Функ, Hergenröther, Hefele, Дюшен), палеографията (Montfaucon), педагогиката (Ян Амос Коменски, Песталоци), църковноисторическото изворознание (Mabillon, Assemani, Мураторий, Доминик Mansi, абат Migne, кардинал Питра, Августин Theiner), църковната археология (de Rossi).

Римската църква е налагала *латинския език* в богослужението, училището и научната книжнина у всички народи,*) които признавали нейното ведомство, обаче Христовото учение е слово за живота. То възбуждало

*) Романи, германци, англосакси и славяни.

у всеки народ желание да прославя Спасителя естествено и искрено на своя език. Ето защо виждаме, че англосаксите още през VII в. и немците през IX в. почнали да пеят песни за Христа на своя говорим език. Така през IX в. се появили цели немски религиозни поеми за Христа Heiland (Спасител) и Krist (Христос).

Тежката забрана на Рим била отхвърлена от Реформацията. След като хвърлил монашеското расо и скъсал всякакви връзки с Рим, *Мартин Лютер* обявил правото на немския народ да се моли Богу на своя език. За да утвърди това *народно право*, той е превел *Библията на немски*. Тоя превод открил нова епоха в историята на германския народ, станал плодоносна почва, на която израстнала богата *немска литература* (философска, богословска, светсконаучна и художествена). Библейскоекзегетическите трудове на Лютера послужили за основа да се развие особено немското богословие със широко изследователска насока и с философско углъбяване. С тоя характер немската богословска книжнина оказва влияние и на християнската мисъл в други страни, което довежда до изясняване на много въпроси от християнското знание.

Св. писание било преведено на народен език и в други западноевропейски страни. Също и там то оказало възродително въздействие, което и днес се чувства не само в областта на културата, но дори в политическия живот на тези народи.

На *Изток* християнството е пораждало нови национални книжнини скоро или недълго след устройване на народни поместни църкви. Това се дължало както на принципа, осветен от апостолите на Петдесетница с получения дар да говорят разни езици, тъй и на обстоятелството, че негръцките народи, движейки се в или около гръцкия културен свят, са приемали християнството със съзнанието, че се избавят от тъмнината на не-

вежеството и влизат в царството на светлината. Те са чувствували нужда да разбират Св. писание, а църковният клир, който ги ръководил, съзнавал своя дълг да ги просвети и научи на Христовото учение. Ето защо още евангелист *Матей*, както съобщава апостолският ученик Папий Иераполски, е написал евангелие на „еврейски“ (сир. на говоримия тогава в Палестина арамейски език) за християните евреи. Ако се запазела Иудеохристиянската църква, то това евангелие щяло да бъде начало на християнска еврейска писменост, която би била сигурно оръдие за привличане на еврейския народ към Христа.

В *Сирия*, наред с цветущата християнска книжнина на гръцки език, се развила и национална — *сирийска писменост*. Вардесан и неговият син Хармоний (II в.) разпространявали своите неправилни възгледи за християнската вяра, като пишели религиозни песни на сирийски език. Обаче здраво начало било поставено с *превода на Библията* на сирийски език (т. н. Пешито, през II пол. на II в. или през III в.). През IV и V в. Сирийската книжнина достигнала своя разцвет чрез изящните творби на даровития поет Ефрем Сирин, Кирилон и др.

Също и в *Египет* гръцкият език бил употребяван от *християните копти* (потомци на старите египтяни), но понеже не разбирали гръцки, те почнали да пишат на своя говорим език с гръцки букви, като добавили няколко стари египетски букви за особените звукове на своята реч. Така се създадо особено *коптско писмо*. Преведено било Св. писание на коптски език (през III в. вече съществували два превода), и с това се поставило началото на *коптска книжнина*.

В началото на IV в. арменците приели християнството. Сънародникът им *Григорий Просветител* (+332), бил техен пръв митрополит и проповядвал на арменски език. По-късно ученият арменец *Месроп* стъкмил арменска азбука и около 410 год., съвместно с арменския митро-

полит *Исаак Велик* (390—440), превел Библията на арменски език. Тоя превод е турил началото на арменската писменост, в която с богословски съчинения изпъкваха самият Месроб и Месроповият ученик *Езник*, а с историографски трудове — Елисей и Моисей Хоренски¹⁾.

Скоро след арменците, (около 326 год.), приели християнството техните северни съседи *грузинците*. Отначало те си служели със сирийски и арменски богослужебни книги, но после било изнамерено грузинско писмо, и през VI в. се появил *грузински превод* на Св. писание, който също поставил началото на *грузинската книжнина*.

По същото време приели християнството в Африка *етиопците* (абисинците) под влияние на проповедта на Фрументия, когото Атанасий Велики поставил за епископ в Абисиния. Скоро след това била преведена Библията на етиопски език, с което започнала да се развива и особена *етиопска литература*.

Същият плод дало християнството и у готите. Готският епископ *Улфила* (учил се в Цариград и там бил ръкоположен за епископ, +383) създал готската писменост, като изнамерил готска азбука и превел *Библията* на готски език. Заедно с християнството *готската писменост* прониквала (през IV и V в.) между другите германски племена (източни готи, алемани, вандала, свеви, бургунди).

Славяните са били многоброен народ, който се разделял на множество племена. Той тънел в непрогледна духовна тъмнина и се намирал във варварско състояние, докато поддържал езическата религия. Някои славянски племена създали свои държави, но те били твърде слаби по материална и духовна култура и не биха могли да удържат натиска на съседните християн-

¹⁾ Приписваната му История на арменски народ не се смята за напълно автентична.

ски държави Византия и Германия. Обаче, след като приели християнството, те *почнали да се преобразяват*, пробудили се техните способности за културно творчество и книжовна дейност. Както съобщава Черноризец Храбър, българските славяни, докато били езичници, си служели с черти и резки (ребусни знаци), за да означават елементарни понятия, а след като приели християнството, употребявали разпространеното тогава писмо в Балканския полуостров — пишели на гръцки или на латински. Навярно имало опити на духовни лица и миряни (особено в Южна Македония), да пишат поучения или преводи на своя език с гръцко писмо, но тази писменост, както казва Черноризец храбър, не била добре устроена, защото в нея нямало букви за всички славянски звукове. Чувствувала се остра нужда от истинска славянска писменост, която да разпространява богопознанието и да го разяснява на всички славянски народи. Тази жизнена нужда на славяните навреме схванали двамата образовани братя от Солун *св. Кирил и Методий*. Обладани от мисионерски порив и верни последователи на ап. Павла, който учел „но в църква предпочитам да кажа пет думи разбрани, за да поуча другите, отколкото хиляди думи на език непознат“ (1 Кор. 14, 19), св. Солунски братя съзнавали, че християнската вяра ще се затвърди още повече между славяните, ако те имат свещените книги на своя език. Във вдъхновителната тишина на манастира, гдето се подвизавали, те изнамерили *славянска азбука*, напълно съответстваща на звуковете в славянската реч, и превели Св. писание и богослужебните книги на славянски език (солунско наречие). *Така било поставено началото на славянската писменост*. Във Великоморавия св. Братя заедно с учениците си усърдно развивали славянската книжнина, но латинско-немската иерархия спряла нейното развитие. Първите Кирило-Методиеви ученици я

пренесли в *България*, гдето под покровителството на княз Бориса тя намерила здрава и плодородна почва, защото в цялата българска държава се говорел същият език, на който били написани книжовните трудове, и освен това там *копнеели за родна книга* владетел, боляри и народ. Под вдъхновението на даровития писател *Климент*, започнал бръз книжовен подем, който привел във възторг бълг. писател епископ Константин. Славянската книжнина в България достигнала голям разцвет, който е прието да се нарича *златен век* в историята на българската литература. Тази книжнина е станала старобългарска, понеже напълно е възприела живия език на българските славяни — прадеди на славянобългарския народ. Подобно на византийския император Лъв VI Мъдри, българският цар *Симеон* (893—927) ревностно участвувал в развитието на славянобългарската книжнина. Освен с покровителство и насърчаване на отделни български книжовници, той и сам пишел книги. Неговият дворец бил сякаш клуб на писателите. Поради това той бил наричан нов Птоломей (египетският цар Птоломей I основал знаменитата александрийска библиотека). В своето развитие старобългарската книжнина придобила известно разнообразие. Оформили се две насоки: църковнонародно в *Кутмичевица* (Главеницко-Охридска област) начело с св. Климента и църковнонаучна в *Преслав* начело с Иоан Екзарха. Старобългарската писменост изиграла важна държавна и национална роля. Тя обединила чрез християнството двата разнородни етнически елементи — прабългари и славяни в едно духовно цяло, в един народ — *славянобългарски*.

След падането на България под византийска власт (1018 год.), въпреки политико-стопанския гнет, тоя народ не се е разпаднал, а запазил своя висок национален дух, именно благодарение на своята родна пи-

сменост, която не преставала да се поддържа в българските манастири. Старобългарската писменост, пазена и увеличавана от Българската църква, подкрепяла националното съзнание на българския народ, подхранвала спомените за славното му минало и му вдъхвала смелост да се вдигне срещу покорителя, за да възстанови своето царство. Поради това голямо значение на старобългарската книжнина, българският народ хранел висока почит към нейните създатели Кирил и Методий и техните ученици. Тая почит била изразена тържествено в църковния събор, свикан в 1211 год. в Търново против богомилите. Обогатена с царски грамоти за разни манастири, с надписи в църкви, с преписи на стари църковни и други ръкописни съчинения, нашата книжнина достигнала високо стъпало с произведенията на търновския патриарх *Евтимий* и неговите ученици (Григорий Цамблак). Създадената от патриарх Евтимия *Търновска школа* е преживяла българското царство и осветлявала душата на българския народ дълго време през турското робство. Св. Иван Рилски и други Божии угодници-българи издигали неговия дух над земните страдания и усилвали неговото упование в Бога. Това благоговейно чувство на българския народ се изливало в молитви и песни, в предания и свещени разкази (жития) за чудодейните родни светци. Вдъхновен от предишни жития на св. Ивана Рилски, даровитият книжовник Владислав Граматик написал прекрасна повест за пренасяне мощите на тоя светец от Търново в Рилския манастир. Същият книжовник, движен от живо благочестие и любов към народа, е съставил големи сборници със светотечески творения, които съставят ценни приноси в българската литература. След това храбри християнски мъченици в София от XVI в. вдъхновили софийски книжовници да украсят българската литература със свои идеалистични произведения (жития и служби). По-нататък все вярата

и Христа давала нов тласък за развитието на българската книжнина. Тя довела българските книжовници до съзнанието, че Христовото учение трябва да се изяснява на народа на неговия говорим език. Така българската литература се обогатила с произведения, написани на *новобългарски език* — с тъй наречените *дамаскини* и чрез тях е встъпила в нов период на своето развитие, *увенчан* с възторжената „Славяноболгарская история“ на о. Паисия Хилендарски и с религиознопоучителните творения на Софрония Врачански и други техни подражатели.

Ние и днес се отнасяме с голямо внимание към възрожденската литература заради нейното благотворно въздействие върху целия български народ. Но от кой извор са черпели сила нейните творци? Несъмнено гореща била тяхната любов към отечеството. Те имали за своя жизнена цел да движат своя народ към културен напредък, под който те разбирали преди всичко възрастване на народа в Христа. Алфа и омега на тяхната обществена и книжовна дейност било богообщението. Те тръбели със слово и перо, за да се пробуди народът и да се оживотвори от Слънцето на правдата — И. Христа. Възрожденските писатели много се грижели за образованието и възпитанието на младежта. Пишели учебници (Рибен буквар, Детоводство и др.) с основна цел да се възпита религиозно-християнска и родолюбива българска младеж. *Неофит Рилски* заслужено е считан за патриарх на българските учители, но той бил ревностен Божи работник. Той се стремял чрез *книгата* да развие здраво духовно зрение в младите поколения. В същата епоха се развил и *българският печат*. И той считал за свое предназначение да напътва и защитава своя народ, който в името на Христа водел силна борба за духовна свобода, за възстановяване на Българската църква. Тогава изпъкнали видни български публицисти с християнски светоглед като Константин Фотинов, Ив. Богоров, Йордан х.

Констатинов-Джинот, П. Р. Славейков, Гавриил Кръстевич, Тодор Бурмов, Лазар Йовчев, Марко Балабанов, които горели от ревност за Христовата правда.

Нарец с църковната борба започнало и революционното движение, което дало тласък на нов подем в българската литература. Двете народни движения се различавали по методи, но те вървели паралелно и преследвали една и съща върховна цел — свободата и благоденствието на българския народ. Ако Г. С. Раковски се смята за пръв ръководител на революционната борба, то не е преувеличение да се мисли, че нейният пламък произлизал и *от искри на църковната борба*. Затова Раковски синтезирал двете идеи, борел се едновременно за политическа и духовна свобода. В своето революционно увлечение Любен Каравелов веднаж отрекъл значението на църковната борба (със своя стих „свободата не ще екзарх, иска Караджата“), обаче скоро се разубедил и започнал да учи народа на това, на което го учила Българската църква (Екзархия) — да се бори срещу невежеството и да стане нравствена сила в семейството на цивилизованите народи.

Най-големият народен поет *Иван Вазов* издигнал българската литература на твърде високо стъпало, но той, роден и израстнал в епохата на възраждането, споделял възгледа на Раковски. За Ив. Вазова църковната борба била възвишена дейност на българския народ. Възобновената Българска църква била многоценна всенародна придобивка. Виждайки неволите на своя народ, Иван Вазов изпадал в отчаяние и богоборство, но такова настроение било случаен навей. Той изобщо запазил в себе си вярата в Бога, и тя му била една от главните сили, които усилвали неговото поетическо творчество. Днес *българската литература* може да се мери по съдържание и изящност с литературите на другите европейски народи. Тя украсява *България* тъй,

както я гизди и нейната земна природа. Днешната българска литература е толкова надраснала старата българска литература по идеи и форма, че сякаш те са две различни умствени произведения. В действителност обаче те представят една *същност* тъй, както портретите ни от разни възрасти, ако и да са външно различни, представят една и съща личност. Новата българска литература е разкошен клон от един вековен дънер — старобългарската писменост, която, както казах, била рожба на християнската вяра и питомка на Българската църква. Най-голяма ценност на новобългарската литература е *хубавият литературен български език*. От това богатство се ползува с майчина радост Българската църква и го приложи в своето най-значително книжовно дело — българския превод на Библията (София 1925 год.). С това тя откри напълно на българския народ извора на вечния живот. Духовните писатели със наслада четат творбите на Вазов, Яворов, Пенчо Славейков, Йордан Йовков и др. талантиливи български писатели. Те си съревноуват в използване техните словесни средства за развитието на *църковната книжнина*. Списания, вестници, научни съчинения разкриват Божиата премъдрост и определяния от нея *път на спасението*. Всички християнски писатели в България се стремят да установят оная хармония, която в старо време съществувала в българската литература между духовни и мирски книжовници — тъй, както са ни завещали нейните създатели и първороботници св. братя Кирил и Методий и техните ученици. Славянското писмо е *свето*, понеже, както Черноризец Храбър казва, свети хора са го съставили. Също славянобългарският език е свещен, защото той се освети от Св. писание, което било преведено на тоя език. Българската църква непрестанно проглася тази истина. Издигната върху вечната основа на Вселенската църква — Иисуса Христа, тя се е развивала върху не-

зиблемото дело на св. Солунски братя и техните ученици. Именно тя е вековната връзка между старата българска писменост и новата.

Християнската религия упражнила същото благотворно въздействие и в другите православни славянски страни — Сърбия и Русия. Въз всяка една от тях свещените старобългарски книги произвели нова национална книжнина (сръбска и руска). След своето покръстване (988 год.) руският народ бил няколко века ръководен от гръцки митрополити в Киев, но още в първата половина на XI в., а може би и по-рано, България, разсадница на християнската просвета, се отзовала със сега стринска любов на неговата жажда за родна книга. Старобългарски ръкописи се четели в двореца на руския велик княз, в домовете на боярите и духовните лица от руски род. Към половината на XI в. вече се появили на руска почва първите книжовни плодове. Заредили се един от друг по-въдъхновени руски писатели (киевският митрополит Иларион, монах Яков, Нестор Печерски, Климент Смолятич). Поучения, жития, летописи, послания разширявали староруската писменост. Развитата от духовни книжовници руска книжовна реч е дала възможност да се появят и поеми (Слово о полку Игорове). Монголското иго (1237—1480) разединило политически руския народ, но той бил обединен духовно от своята Църква. Въоръжен с такава духовна сила, каквато е книжнината и каквато нямал завоевателят (татарите), той го надвишавал културно и запазил своята самобитност.

След разрушението на Киев (1240 г.) руският народ създавал нови защитни средища, докато *Москва* израствала с такава политическа и културна мощ, че почнала да се смята за заместница на Византия, за трети Рим. В Московска Русия имало кипещи религиозни идеи. Появили се ереси (стриголници, жидовствувачи), спорове за отношенията между Църквата и държавата, за същ-

ността на монашеството. Всичко това възбудило образованите люде към книжовна дейност. Руските митрополити — българи *Киприан* и *Григорий Цамблак* много се потрудили да увеличат руската книжнина със собствени съчинения. В Новгород и Москва били събрани много ръкописи, от които московският митрополит *Макарий* съставил грамадно съчинение, озаглавено *Велики четыминей*. Максим Грък е внесъл съживителна струя в руската книжнина. Подвижниците *Иосиф Волоцки* и *Нил Сорски* и др. повдигнали нейната стойност със своите оригинални публицистични трактати. Скоро излязло съчинението „Домострой“ с тенденция да се наложи като същински законодателен кодекс за московското общество. От църковните среди се раздавала критика на старите богослужебни текстове и повик за тяхното по-скорошно изправяне. Не е ли било това искане първичен отзвук на *литературна критика*? Сборният кодекс „Стоглав“ е внесъл само временно успокоение. Московският патриарх *Никон* (1652—1658) подел отново тази църковнолитературна критика и се заел да я проведе с точно изправяне на богослужебните книги.

Латинщината била ненавиждана въ Москва. Московският митрополит *Исидор*, който подписал флорентийската уния (1439 г.), позорно бил изгонен от Москва. Латинците били считани за нечестивци. Това настроение споделяли и московските книжовници, които с обстойни съчинения са изобличавали Католишката църква. Полемическите съчинения били сякаш двигателни нерви на руската литература. Те подготвяли почвата, за да се появи в бъдеще *сатирата*, която съставя жива част от новата руска литература.

Книгопечатането, несъмнено, много съдействувало за увеличение на руската писменост. Но то, както и в други християнски страни, е започнало в Русия най-вече за верски нужди. Напечатването на кн. *Кормчая* (1650 год.)

и на Библията (1751 г.) е откривала широк простор за развитието на дълбокомислена *богословска книжнина*, а от нея, като светлина от светлина, лесно се зародила религиознофилософска мисъл, тъй всеобхватно изразена в съчиненията на Хомяков, Соловьев, Толстой, Достоевски. Повидимому няма връзка между художествената руска литература и Църквата, но в действителност нейните корифеи (Пушкин, Лермонтов, Гогол, Тургенев, Толстой, Достоевски) са били откърмени с нейното духовно мляко, което действувало на техния мироглед и настроение. Християнската идея за личността лежала в основата на тяхното творчество. Самоотвержена любов към ближния е основно чувство на техните творби. Царството на правдата и свободата е техният идеал. То се съвпада с царството Божие, откривано в Евангелието. Затова руската художествена литература е велика не само по своята външна красота, но и по вечните си идеи. Каквото и да става, нейното мистично влияние е неунищожимо, защото води човечеството към извора на живота — И. Христа:

В *Сърбия* славянската писменост е преминала от България. След учредяването на независима Сръбска църква (1219 год.), тази книжнина почнала да се увеличава. Съставяни били жития на сръбски светии, летописи за сръбски крале и архиепископи, хрисовули на сръбски крале. Излязъл кодекс на закони, наричан Законник на цар Стефана Душана. И там, както в България, сръбските книжовници считали Кирило-Методиевия език за свещен и се стремили да пишат на този език, но не са могли да устоят на живия сръбски език и внесли негови звукови особености в книжовната си реч. Така се е създала тъй наречената сръбска редакция на старобългарския език. Обаче в светските съчинения (кралските грамоти и държавните закони) **живият език** вземал надмощие. Старосръбската писменост по-нататък се движела

по същия път, както и българската, с която се намира-
ла в пълно взаимоотношение. От нея през XIX в. се раз-
вила новосръбската книжна с книжовната дейност
на Вук Караджич (+ 1864.).

Славянската писменост (в своите три редакции бъл-
гарска, сръбска и руска) е намерила добра почва също
и в дунавските княжества *Влашко и Молдава*. Много-
бройното славянско население в тези земи наложило
своя език в държавните и църковните учреждения. Та-
мошните манастири били огнища на славянската книж-
нина (предимно български редакции). Обаче влашкият
елемент постепенно се увеличил в двете държавици и
взел надмощие в тях. Християнството (православието)
било духовната сила, която подбуждала влахомолдавския
народ да се стреми към национално оформяване. Власи
и молдавци искали да слушат словото Божие на *своя*
език. Ето насреща на тази духовна потребност се явили
книжовници, които пишели религиозни книги на влашки
език със славянско писмо. В 1652 год. бил напечатан
Номоканонът на влашки език (под заглавие *Indreptarea*
seu pravila). По-късно били издадени в влашки превод
Св. писание и богослужебните книги. Така се поставила
основа на нова литература — *ромънска*, която към 1850
год. заменила славянското писмо с латиница, приспособе-
нена към звуковете на ромънския език.

От тоя очерк е ясно, че писмеността на много хри-
стиански народи била хранителен плод на тяхната хри-
стианска вяра и че Църквата била огнище, отгдето много
векове се възпламенявало книжовното творчество. Всяка
християнска писменост крие корените си в книгата на
книгите — *Библията* която, според общото признание
на културните народи, е незаменим светилник за духов-
ния живот на човечеството. Няма книга, която толкова
много да е била подлагана на остра критика, както Биб-
лията, но при все това френският философ-рационалист

Reville признава, „че никога влиянието ѝ не е било по-голямо и разпространението ѝ по-дейно“. „От нея произлиза в значителна степен новият свят... тя е преведена на повече от 35 езици и, както е било у готите при Улфила, тя е създала у много народи азбуката, четмото и писмото“. В едно събрание от разномислящи люде (християни, материалисти и др.) — съобщава същият — бил повдигнат въпросът: коя книга би избрал един осъден на доживотен затвор, ако би му се позволило да чете една единствена книга? Всички единодушно заявили, че „изборът може да стане в такъв случай само върху Библията“ (в *Revue des deux mondes* 1864 год., цитат у Лютардт, п. съч., т. I, ч. II, 161 и 288). Св. писание, като слово Божие, е наистина небесен хляб, който дава на човеците и народите духовно здраве, защото ги изпълва със светлината на вечното битие. Тази книга е извор на утеха за отрудените, онеправданите, страдалците за правда. В нея ще намери насърчение и подпора всеки борец за по-справедлив ред в света, защото тя е пътеводител към царството Божие. Християнската църква непрестанно възвестява на света живодатно слово на Библията. Тя ревностно и безбоязнено разпространява тази свещена книга между всички народи на техните езици. С това Църквата държи крепка връзка между земята и небето, а това е много ценна заслуга на Църквата, за да не се превърне земята в повсеместно обиталище на звероподобно човечество.

IV.

НАРОДНО ОБРАЗОВАНИЕ

Щом християнската религия разпространява висше знание и съдействува за развитието на народната писменост, то тя същевременно спомага и за развитието на *народношко образование*. Библията била написана не

за някоя привилегирована класа или само за избрани
люде. Тя не е окултна книга, а *открит за всички люде*
и *народи път на вечния живот*. Християните вярват, че
тя е *Божие откровение*, което всички трябва да слушат
и четат, за да познаят волатата Божия. Евреите още в
Египет са добивали образование. Иосиф, Моисей, Аарон,
Иисус Навин са били образовани люде (стр. 27). Ветхозавет-
ните книги били написани за ръководство и назидание на
израилския народ, а чрез него и на други народи, които
повярват в Израилевия Бог. *Моисей* учил целия народ
от името Божие. Той бил призван да го наставлява и
утвърждава във вярата в единия Бог — Бога на него-
вите отци (Втор. 6, 1). След преминаването на Червено-
море, Моисей научил израилтяните да пеят победна
песен за Бога — съкрушителя на египтяните (Изм. 15,
1—18). Десетте Божии заповеди били дадени на израил-
ския народ, за да му бъдат вечен закон. Те били напи-
сани на две каменни скрижали, които, като *скрижали*
на завета (съюза) сключен от Бога с Израила, били
положени в ковчега на завета, за да ги знае винаги
израилският народ и да ги изпълнява. Изобщо през
цялото четиридесетгодишно пътуване на израилтяните
из пустинята, те били обучавани на закона Божи, на-
ставлявани на нов ред в живота, като за непослушание
били подлагани на изправителни наказания (Втор. 8, 3; 11, 2).
Бог е учил израилския народ, както бащата учи сина
си (Втор. 8, 5). Самата *скиния* била не само светилище,
а и *място*, откъдето Моисей е съобщавал на народа
заповедите Божии. Преди смъртта си Моисей написал
песен за Бога израилев и научил израилтяните да я
пеят (Втор. 31, 22; 32, 1—44), като завещал да я запо-
мят и предават от поколение на поколение (Втор. 32,
45—47). Моисей заповядал на Израила да внушава за-
поведите му на децата си и да им говори за тях, когато
седи вкъщи и когато е на път, когато ляга и когато

става, да ги завърже на ръката си за знак и да бъдат те превръзка над очите му, да ги напише (за явна гласност) „върху спонците на къщите си и върху вратите си“ (Втор. 6, 7—9).

Също и другите вехтозаветни книги (исторически, учителни и пророчески) били написани, за да ги четат не само богати и знатни, но и бедните, незнатните, за да ги знае и използва целият Израил за своето духовно усъвършенствуване. Четенето на закона Моисеев и пророците било общодостъпно. С това народът се просвещавал, сир. се устройвало народното образование. От служителите на Моисея не само Аарон бил образован за времето си мъж, но и *Иисус Навин*, който заместил Моисея след смъртта му и повел Израиля в Ханаан. Както Моисей бил вожд и учител на израилския народ, тъй и Иисус Навин учел народа на Божия закон.¹⁾ Народът го слушал и изпълнявал неговите заповеди. Образованието се разширявало и с военната подготовка на годните да носят оръжие. Иисус Навин внушавал на народа да пази волята Божия, изразена не само по устно предание, а и фиксирана чрез общодостъпно писмо. За просвещаване на народа той написал пред Израиля „препис от закона на Моисея“ върху камъните на жертвеника, който той издигнал на планина Гевал (И. Нав. 8, 30—33). Издал „наредби и закон в Сихем“ пред народа и ги вписал „в книгата на закона Божи“ (И. Нав. 24, 25—26). Той искал от народа „най-точно“ да пази и изпълнява „всичко написано в книгата на Моисеевия закон“, без да се отклонява „от него ни надясно, ни наляво“ (И. Нав. 23, 6). Това повеление можело да се спази само, ако тази книга била достъпна за четене от народа. Че израилтяните са имали ясна идея за народното образование, това се вижда и от факта, че грамотността

¹⁾ И. Нав. 8, 34—35; 24, 1—28.

била разпространена между левитите и други израилски колена (вж. тук гл. III, стр 27.). Изобщо израилските водители съзнавали и се стремели да втълпят на своя народ, че той трябва да знае закона. Всеки родител считал за неприменен дълг да научи децата си на закона Божи, вследствие на което четмото и писмото било достъпно за всички израилтяни.

При управлението на съдиите, ако и да е било време на постоянни войни с съседните езически народи и словото Господне била рядко (1 Цар. 3, 1), имало люде (дори жени) просветени. Пророчица Девора и Ана (майка на прор. Самуила) съставили благодарствени песни Богу (Съдии 5; 1 Цар. 2, 1—10). Самуил бил народен вожд — съдия и учител, подобен на Исуса Навина (1 Цар. 7, 1—9 и 12). Той се грижел за просвещаването на народа. Изложил „на народа правата на царството, написал ги в книги и сложил пред Господа“ (1 Цар. 10, 25), за да знае народът своите задължения към царя.

След учредяването на царството престанало народно-учителното водачество. Царете стояли на известно разстояние и висота от народа. Между тях и народа стояли сановници, които често го угнетявали и не радеели за умствено то му издигане. При все това в царско време виждаме, че бил разпространен пророческият дар, който несъмнено се намирал във връзка с това, че мнозина четели закона Божи (срв. 1 Цар. 10, 5—11). Витлеемското овчарче *Давид*, което отнимало овцата от устата на лъва и мечката (1 Цар. 17, 34—35), без съмнение имало образование, преди да стане еврейски цар. Изобщо тогава се явявали народни проповедници, наричани по еврейски *наби*, сир. пророци (Самуил, Илия, Елисей, Натан). Те имали свои ученици, които без друго се обучавали на четмо и писмо. Във времето на цар Саула съществувал лик (дружина) *пророци*, началник на които бил *Самуил* (1 Цар. 19, 29). Те са били негови

ученици, образували Самуилова школа. Също и прор. *Елисей* имал свои ученици, наричани пророчески синове и слуги. Те живеели при него (4 Цар. 6, 1; 9, 1 и 4) и са били разпространители на верознание между народа. Как са били уредени тези образователни групи, не се знае, но няма съмнение, че пророческите синове са били деца на народа и били обучавани на закона Божи.

В царуването на *Давида* и *Соломоча* народното образование взело широки размери. Голямо внимание било обърнато за усъвършенствуване на държавната администрация и религиозното пение (вокално и музикално). Образовани люде имало не само в царския двор (царски писари), а и в други управителни учреждения. За да знае и помни народът миналото на своето царство, негови синове пишели летописи*) които били внасяни в книгата на израилските царе или в книгата на иудейските царе (4 Цар. 14, 18; 15, 11; 16, 19; 1 Парал. 9, 1; 2 Парал. 20, 31; 33, 19). Цар Давид назначил от левитите 2400 д. на работа в дома Господен, а писари и съдии 6000 д. и свирачи 4000 д. (1 Парал. 23, 4—5). Левитите при Божия дом били длъжни всяко утро и всяка вечер да благодарят и да славословят. Господа (1 Парал. 23, 30—31). Обучени били да пеят в храма 288 д. с кимвали, псалтири и гусли под ръководството на самия цар Давид, Асаф, Идитун и Еман (1 Парал. 25, 7). Между тези певци били различавани *учители и ученици* (1 Парал. 25, 8). Сонмът на певците се е състоял от бащите и от техните деца и братя — всички разпределени „малки наравно с големи“ на 24 смени, по 12 д. във всяка смяна (1 Парал. 25, 8—31).

След смъртта на *Соломона* преминал златният век в политическата и културна история на еврейския народ, но

*) Споменават се записки на Ииуя, Ананиев син (2 Парал. 20, 34); летописец Иоах, син Иоахазов (2 Парал. 34, 8); Хозай. Останалите дела на цар Езекия били описани във видението на прор. Исаия и в книгата на иудейските и израилските царе (2 Парал. 32, 32).

не е изчезнал народният стремеж към просвета. Напротив настъпило времето на духовно прозрение. Из народните слоеве са излизали пророци, които със своята пламенна проповед за истината и правдата, с изобличенията си против беззаконията на властниците, повдигали народното съзнание и разнасяли просвета във всички обществени среди. Не е известно, как било устроено училищното образование, но то не се ограничавало само във висшите среди. Пророк Исаия говори за грамотни деца („И останалите дървета от гората му ще бъдат толкоз малобройни, че едно дете ще може да им направи опис“, Ис. 10, 19). А прор. Авакум дава да се разбере, че грамотността било широко разпространена (Авак. 2, 2: „Отговори ми Господ и рече: запиши видението и начертай ясно на скрижали, та който чете, лесно да може да прочете“). Свещенослужителите, несъмнено, са били най-големите разпространители на грамотност между народа. Цар Иосия нарича левитите „наставници на всички израилтяни“ (2 Парал. 35, 3). Тогава при подновяването на иерусалимския храм левити били поставени от цар Иосия за надзорници, *писари* и разпоредници (2 Парал. 34, 12—13). Същият цар се грижел за повдигане на народното образование. Той прочел „гласно“ пред целия народ закона Господен (Моисевия), който бил намерен от свещеник Хелкия в иерусалимския храм (2 Парал. 34, 30).

Еврейското царство било унищожено, народът бил разпръснат в чужди земи, но при все това и там се явявали народни просветители. Народът сега виждал в образованието сила, която, заедно с вярата в единия Бог, го издигала духовно над поробителите. Ето *Товит*, син Товиилов, от Нефталимовото коляно, ако и да живеел в асирийски плен, в далечна Ниневия, намислил да остави на своите сънародници поучителна книга—написал проста, но чистосърдечна повест за своя живот в Асирия. Баба му (майка на баща му) *Девора* го научила на закона Божи.

И той самият ще да е дал нуждното образование на сина си Товия (вж. Товит, гл. 4). Неговият чичо *Рагуил* в Екбатана (Мидия) бил грамотен човек (написал брачния договор за дъщеря си Сара и Товия, Тов. 7, 13). Образование ще да имала и героинята Иудит (тя произнасяла свои молитви и пеела свои песни). — След като евреите се върнали от вавилонския плен в Палестина, стремежът към народно образование се засилил. Образованието още повече се демократизирало, както се казва днес. Техният водител свещеник Ездра, книжник и вещ в закона Моисеев (1 Ездра 7, 8), се стремил да повдигне религиозното съзнание на еврейския народ и да го просвети чрез *разясняване на закона*. Той четял книгата на закона в Иерусалим пред целия народ, а свещениците и левитите около него обяснявали на народа предписанията на закона Божи (Неем. 8, 7—8). Князе, свещеници и левити дали писмено задължение с 78 печати, че ще слушат волята Божия (Неем. 9, 38; 10, 1—27), „а останалият народ, свещеници, левити, вратари, певци, нетинен и всички“ другоземци приели закона Божи — мъже и жени, „които можеха да разбират“ дали устна клетва „да постъпват по Божия закон, даден чрез ръката на Божия раб Моисей“ (Неем. 10, 28—29). Така религиозно просветен, еврейският народ започнал нов духовен живот. Ездра ще да е дал по-добра уредба на обучението на децата, с което поставил основата за развитие на системно народно образование. Около 80—70 год. пр. Хр. вече имало редовно училище в Иерусалим. Различавани били обществени учители, наричани равини. Прочут бил еврейският учител фарисеин Гамалиил, ¹⁾ при когото се учил апостол Павел ²⁾. Във времето на И. Христа образование се давало

¹⁾ Деян. 5, 34: „Но в синедриона стана един фарисеин на име Гамалиил, законоучител, уважаван от цял народ“.

²⁾ Той казал на народа в Иерусалим: „аз съм човек иудеин, родом от Тарс Киликийски, но възпитан в тоя град при нозете Гамалиилови, изучен точно по закона отечески“ (Деян. 22, 3)

и в иерусалимския храм.¹⁾ Децата, които били посвещавани на храма, се учили и на грамотност (напр. дева Мария). Еврейското училище било свързано с трудовия принцип. Децата се учили на четмо и писмо, а също така усвоявали някой ръчен занаят. Така Иисус добил начално образование в Назарет и научил дърводелския занаят на Иосифа, в дома на когото отраствал,²⁾ Апостолите били галилейски работници (братята Андрей и Симон Петър, Яков и Иоан Зеведееве били рибари, Мат. 4, 18—22), но били грамотни люде и оставили съчинения. Че в новозаветно време грамотността била доста разпространена между евреите, това се вижда и от факта, че в синагогите всеки богомолец могъл по обичая да прочете някой текст в Библията и да го обясни пред всички. Тъй постъпил Иисус, когато един съботен ден влязъл в синагогата в Назарет и станал да чете. „Пододоха Му книгата на пророк Исаия и Той, като разгъна книгата, намери мястото, гдето бе писано: „Дух Господен е върху Мене. Затова Ме помаза да благовестя на бедните, прати Ме да лекувам ония, които имат сърца съкрушени, да проповядвам на пленените освобождение, на слепите прогледване, да пустна на свобода измъчените, да проповядвам благоприятната Господна година“. И като сгъна книгата и я даде на слугата, седна; и очите на всички в синагогата бяха насочени в Него. И почна да им говори: днес се изпълни това писание, което чухте“ (Лук. 4, 16—21). Тоя обичай давал възможност, на Иисуса Христа³⁾ и на апостолите да проповядват в синагогите.

¹⁾ Иосиф и Мария, след дълго търсене, намерили 12-годишния Иисус „в храма да седи между учителите, да ги слуша и запитва“ (Лук. 2, 46).

²⁾ След като Иосиф и майка Му го намерили в храма, Той тръгнал с тях „и дойде в Назарет и им се покоряваше“ (Лук. 2, 51).

³⁾ „И се върна Иисус с силата на Духа в Галилея. ... Той поучаваше в синагогите им, прославян от всички“ (Лук. 4, 14—15). „И ходеше Иисус по цяла Галилея, като поучаваше в синагогите им“ (Мат. 4, 23).

Християнството е най-тясно свързано с идеята за народното образование. Иисус Христос проповядвал непрестанно в Галилея и Иудея, за да просвети целия народ. По Негова заповед апостолите се пръснали в света, *за да научат* всички народи. Евангелието е съвремененно всеобщо образование. Христовото учение е дадено да се разбере и усвои от всички люде и народи. За да се запазело, то трябвало да се предава от стари на млади, от учени на неучени. Всичко това помагало да се разпространи християнското обучение във всички слоеве на църковното общество. Апостолите избирали грамотни и дори образовани люде за свои сътрудници (Петър — Марка, който записал неговите слова; Павел — Тимотея, Лука, Тита и др.) и то люде, които излезли из народните недра. Ап. Павел задължил Тимотея да предава неговото учение на верни люде, които ще са способни да поучат и други хора (2 Тим. 2, 2). Също го съветвал да се занимава с четене, наставляване и поучаване (1 Тим. 4, 13). Няма съмнение, че поставяните от апостолите епископи не са били само благочестиви мъже, но и образовани. Изобщо църковният клир (в трите степени) бил носител на християнска просвета между всички членове на Църквата. Първият дълг на клирика бил да бъде *поучителен* (1 Тим. 9, 2), сир. да умее да учи народа и, разбира се, да се грижи за християнското възпитаване на децата. Когато се появили новозаветните книги, мнозина били обхванати от *желание да ги преписват*. Това подбуждало християните да усвояват грамотността. Няма сведения за християнски училища през I в. Децата били обучавани на четмо и писмо най-първо в своя дом от родителите си, а после ученолюбивите младежи слушали някой епископ или презвитер. Някои от апостолите имали свои *ученици* (Иоан Богослов — Поликарпа Смирненски, може би и Папия Иераполски). Известни са и ученици на

апостолски мъже (Иринеи Лионски бил ученик на Поликарпа Смирненски). С разпространението на грамотността се обяснява фактът, че през I и II в. християнската книжнина значително се увеличила. Още през II в. кръщаването било предшествувано с *обучение* на ония езичници, които изявявали желание да станат християни. Това обучение се наричало на гръцки катихизис, а самите преподаватели — *katihite* и учениците — *katihumeni* (огласявани, сир. обучавани). Всеки, който се кръщавал, трябвало да знае основните начала на християнската вяра, изложени кратко в символа на вярата. Кръщението се смятало за просвещаване с Христовото учение. Затова кръщението се наричало на гръцки, освен *vaptismos*, още и *fotismos* (просвещение), и кръщаваните били наричани *fotisomeni* (просвещавани). Тази система благоприятствувала да се разшири християнското образование. През втората половина на II в. в Александрия (Египет) се почувствувала нужда от системно обучение на новопостъпвалите в Християнската църква. Там било открито християнско училище, наричано катихизическо, сир. *огласително*. То било общодостъпно. Посещавали го не само християни, но и езичници, мъже и жени. Също такова училище било открито от Оригена в Кесария Палестинска. Вероятно християнски училища имало (при църквите) и в други градове, гдето съществували християнски общини, най-малко за подготовка на клирици. Сравнително големият брой християнски писатели от III в. из разни места (Мала Азия, Сирия, Палестина, Египет, Италия) са били несъмнено питомци и на християнски училища. Известно е, че Кирил Иерусалимски още, когато бил презвитер, е действувал като вероучител в своята църква, гдето подготвял с огласителни слова ония, които се готвели да приемат кръщение. Различаваните в църковната история книжовни школи Антиохийска, Александрийска, Низибийско Едеска, Се-

верноафриканска са били същевременно практически и богословски училища, които имали за цел да направят своите схващания за Исуса Христа общодостъпни и възприемливи от всички християни. С тоя свой характер те подхранвали идеята за всенародно християнско образование.

От IV в. нататък не само църквите били места, гдето младежта могла да добие образование, но и *манастирите*. Те били не само подвижнически, но и образователни заведения. Игуменът ръководел монасите не само в изпълнението на дадените обети, но и тяхното умствено развитие; грижел се, те да разберат правилно Христовото учение и да се утвърждават в него. При това монасите *трябвало да знаят* правилата или устава на основателя на своя манастир, молитви и църковни песни. Образователната служба на манастирите била подчертана от *Василия Велики*. Той преустроил монашеството и го издигнал с личния си подвиг и със своите наредби (т. н. велико и малко правило), с които той имал за цел да направи манастира *училище за практическа християнска философия*. Тригодишното изпитание или послушничество на Изток¹⁾, на което били подлагани кандидатите за монашество, било и време, когато те се обучавали на верознание и могли да усвоят четмо и писмо. Образователни средища ставали особено ония манастири, в които живеели подвижници-писатели.

Разширеното ведомство на Църквата увеличавало нуждата не само от свещенослужители, а и от *административни чиновници* в църковните учреждения. В епископските канцеларии имало хартуларии (архивари), нотариини, писари (секретари), библиотекари (длъжни били да избират книги за четене и да ги пазят). Тези чиновници са получили образование в църкви и манастири.

¹⁾ На Запад било едногодишно.

апостолски мъже (Иринеи Лионски бил ученик на Поликарпа Смирненски). С разпространението на грамотността се обяснява фактът, че през I и II в. християнската книжнина значително се увеличила. Още през II в. кръщаването било предшествувано с обучение на ония езичници, които изявявали желание да станат християни. Това обучение се наричало на гръцки катихизис, а самите преподаватели — *katihite* и учениците — *katihumeni* (огласявани, сир. обучавани). Всеки, който се кръщавал, трябвало да знае основните начала на християнската вяра, изложени кратко в символа на вярата. Кръщението се смятало за просвещаване с Христовото учение. Затова кръщението се наричало на гръцки, освен *vaptismos*, още и *fotismos* (просвещение), и кръщаваните били наричани *fotisomeni* (просвещавани). Тази система благоприятствувала да се разшири християнското образование. През втората половина на II в. в Александрия (Египет) се почувствувала нужда от системно обучение на новопостъпвалите в Християнската църква. Там било открито християнско училище, наричано катихизическо, сир. *огласително*. То било общодостъпно. Посещавали го не само християни, но и езичници, мъже и жени. Също такова училище било открито от Оригена в Кесария Палестинска. Вероятно християнски училища имало (при църквите) и в други градове, гдето съществували християнски общини, най-малко за подготовка на клирици. Сравнително големият брой християнски писатели от III в. из разни места (Мала Азия, Сирия, Палестина, Египет, Италия) са били несъмнено питомци и на християнски училища. Известно е, че Кирил Иерусалимски още, когато бил презвитер, е действувал като вероучител в своята църква, гдето подготвял с огласителни слова ония, които се готвели да приемат кръщение. Различаваните в църковната история книжовни школи Антиохийска, Александрийска, Низибийско Едеска, Се-

През IX в. във византийската държава почнали да полагат повече грижи за общественото образование. Император *Теофил* (829—842) открил училище. При неговия приемник Михаил III в Цариград било уредено и висше училище в Магнаурски двор, по името на който то се нарича Магнаурска школа. В него могли да се учат и деца на чужденци (там се учил синът на българския княз Бориса Симеон).

На Запад импер. Карл Велики (768—814) е съдействувал за разпространение на християнското образование. В неговия дворец имало училище, наричано *Schola palatina*. Той задължил епископите и игумените да откриват училища в църквите и манастирите. Манастирските ордени, които през средните векове се увеличавали, също са били разпространители на грамотността. Голям брой църковни и манастирски училища имало в Италия, Франция, Германия, Англия. От средата на XII в. някои от тях се развили в *университети*. Най-напред училището при катедралата в Париж се издигнало в университет с главни предмети богословие и философия. След това се открили университети в Италия (в Болоня с главен предмет право, в Солерно предимно медицина). Изобщо висшето образование бърже се развивало на Запад, та към средата на XV в. там имало над 50 университети, гдето преподавали видни богослови и църковни писатели, които носели титла *magister* или *doctor*. Университетите давали на завършилите учебния курс учени степени (*bacalareus*, *licentiatus*, *magister*, *doctor*) по богословие или каноническо право. Изобщо повечето западноевропейски университети се развили из богословските факултети.

За разширение на християнското образование особено много е работил *иезуитският орден*. Във всички страни, гдето действувал, той откривал училища, които разпространявали латинската образованост наред с католическото учение. За подготовка на образовано немско

духовенство той основал в Рим специален Collegium germanicum (1552 год.). По негов образец после бил открит Collegium illyricum за славянски клирици и мисионери.

В *турско време* Православната църква, колкото и да упаднала нейната научна мисъл и книжнина, е останала единствена поддръжница на народното образование. Изобщо училищното образование не се прекъсвало. Низши гръцки училища имало при енорийските църкви. Манастирите, особено в Атон, също привличали младежи за учение. През XVI в. били открити и горни гръцки училища (в Цариград и други градове). В същото време имало даровити гръцки учители (Теофан Елеавулк, митр. Арсений Търновски, Дамаскин Студит). Въпреки турските притеснения, Цариградската патриаршия продължавала да се грижи за народната просвета и през следващите векове, докато през XIX в. (от 1836 год., при патриарх Григорий VI) тя поставила гръцкото учебно дело на здрави начала. Също така и другите източни патриаршии правели усилия да поддържат народното образование в своите диоцези (Сирия, Палестина и Египет). През XIX в. те са имали материалната помощ на Русия, та могли да се открият народни училища в Сирия и Палестина (на арабски език за говорящите арабски православни жители).

Християнството потиквало да се развива народното образование също така и в *другите земи*, гдето се уреждали поместни християнски Църкви. В *Грузия, Армения, Абисиния* и пр. Християнската църква, подбуждайки да се заражда и развива национална писменост, работела и за разпространение на грамотност като твърде годно средство за просвещаването на народа. Всеки образован *българин* знае, какъв умствен подем възбудило християнството в България. *Княз Борис* и *цар Симеон* били дейни покровители на българските книжовници, защото искали да проникне образованието в всички на-

родни слоеве. Тогавашните български писатели са били и учители на българската младеж. Чрез училището трябвало да се разпространи славянската образованост. Тази задача княз Борис възложил на *Климента*, когото изпратил в Кутмичевица; също и на *Наума*, когото задържал в Плиска и после (893 год.) отправил в Кутмичевица. Двамата първи Кирило-Методиеви ученици работели с голяма ревност, за да станело образованието народно достояние. Със своята учебна дейност Климент станал родоначалник на българските учители, истински наш *първоучител*. Той обучавал на говорим славянобългарски език малки деца и големи младежи. Той ги подготвял не само за клирици, а и за бъдещи учители и обществени строители, като им преподавал не само верски знания, но и познания за природата и стопанството. Така Климент подготвил 3500 ученици, както съобщава неговият биограф Теофилакт Охридски. Този факт показва, че Климент бил *народен учител*. Българското образование по-нататък се развивало върху основите, положени от св. Климента Охридски. Дълги векове то не е могло да достигне здравия и плодотворен разцвет, добит при Климента, но все пак то било ревностно поддържано от Българската църква. Свързана неразривно с българския народ, тя се грижела и за разпространението на грамотност. Книжовната дейност на нейни членове (духовни и мирски) намирали своя извор в народното училище, и от своя страна Бълг. църква го подкрепяла да бъде народобудителна сила. Теодосий Търновски и патриарх Евтимий потикнали напред българското училище. Наистина, то било строго църковно и с монашескомистична насока, но изиграло историческа роля с книжовната дейност, която се развила чрез неговата сила. Турското робство било тежко, но то не можало да угаси народностното съзнание на нашия народ, защото не е изгаснало кандилото на народното образование. Ученици на патриарх Евтимия

ревностно поддържали неговия пламък в келиите на манастири и селски църкви. Те разнесли българското образование и в съседните страни — Сърбия, Влашко и Молдавия и Русия. Константин Костенечки, ученик на Евтимиевия ученик Андроник, е пренесъл своята учителска катедра в самата сръбска столица — Белград, под покровителството на сръбския владетел *Стефан Лазаревич*, е дал образование на много сръбски младежи, които от своя страна създали образователни средища в други места на Сърбия. *Ресавската* книжовна школа е дала нов тласък на славяносръбската образованост. Също така и в България, въпреки засиления политически и стопански гнет на турците и духовното потисничество на Фенер, копнежът на народа за образование бил подхранван от родни духовни пастири, „даскали“ и „граматици“ (книжовници). През XVI в. в София имало образовани православни люде. Отличният книжовник *поп Пейо*, наставник на младия мъченик Георги Кратовец († 1515), ще да е бил учител и на други соф. младежи, Ученият лампадарий *Матей Граматик*, изкусен биограф на мъченика Николай Софийски († 1555), не е скривал своите знания, а ще да ги предавал на младите поколения.

Българското училище водело борба с *гръцкото*. Последното се стремело да се затвърди в бълг. градове, но не е успяло. В Рилския манастир, Зограф и Хилендар, в Самоков, Котел, Вратца и в други места българското образование не е преставало. Българското църковно училище, просто по вид и устройство, но с възвишен дух, върху ученолюбивата воля на българския народ, е надопряно деляло над високомерното гръцко училище.

Възраждането било и борба между двете училища. Началото на победата било поставено от *отца Паисия*. Той изобличавал ония българи, които се срамували от своето национално име и не се грижели за развитието на българското училище, а жертвували пари за гръцкото учи-

лице. Идеята за народно образование, проповядвано от народните будители, се явявала силен двигател на възродителното движение. Народното свестяване е вървяло успоредно с разширяването на народното образование. Негови двигатели били духовни и светски лица, които, ако и да внасяли естественонаучен материал в обучението, виждали в християнството *основа* за изграждане у децата здрав светоглед и нравствен характер. Книгата „Рибен буквар“ на П. Берон (от 1824 год.) се явил като отговор на този религиознохуманитарен стремеж. Авторът ясно посочил *новия път на българското училище*, за да проникне образованието в по-широки слоеве на народа. Идеята на П. Берон за *народно училище* срещнала пречки в откриваните елинославянски училища. В тези училища българи-елинисти, иначе добри родолюбци, се стремели да разпространяват в България по-висока образованост, но преподавали на *гръцки език* и поставяли старата гръцка литература в центъра на своята учебна програма. По тоя начин учителите елинисти съдействували може би неволно на гръцките владици в техния стремеж да спрат или да забавят възраждането на българския народ. Но и тези училища били *препобедени от новото българско училище*, което духът на Възраждането го е създал. Първото взаимноучително (алилодидактическо) училище, открито в Габрово от Васил Априлов (1835 год.), било одухотворено от Божия служител *церомонах Неофит Рилски*, верен носител на о. Паисиевия дух и на народообразователния стремеж на Рилската обител, който заслужено се смята за патриарх на новобългарските педагози заради неговата усърдна учителска и книжовна дейност. Габровското училище се развивало под дейното покровителство на просветения търновски митрополит *Иларион Критянин*, наречен Мъдри, който в противоположност на други гръцки владици схващал неизбежното пробуждане на бълг. народ. Както в старо време

св. Климентовото училище е станало образец на училищно образование в България с методите и с обучението на жив народен език, тъй и *Габровското* училище било в ново време. Неофит Рилски прилагал умело и успешно новия метод — *взаимноучителния*, който той усвоил добре в Букурещ, и преподавал на „своя природен език“. Габровското училище било „първоначален разсадник“ (по думите на В. Априлов) на новобългарското образование. Скоро били открити взаимни училища и в други градове (Коприщица, Казанлък, Свищов, Трявна, Елена, Търново, София, Котел, Калофер, Карлово), Със средства и под покровителството пак на духовен служител (вратчанския епископ Агапий, родом от южна Македония), в 1840 год. било открито в Плевен *първото българско девическо училище*, което също дало потик да се открият девически училища и в други места. (Вратца, Панагюрище, Ловеч, Котел, Сливен, Шумен, Пазарджик, Свищов, Търново, Ст. Загора).

Народът вече напълно съзнавал, че чрез училището ще придобие духовна свобода. Затова първото дело на всяко българско селище било да си уреди народно училище. Развило се същинско *българско учебно дело*, ако и да нямало общ ръководител. Липсата на административно единство се омаловажавала от *идейното единство* между многобройните български училища. Учителите считали за свой дълг да дадат не само образование, но и възпитание — да възпитат религиозна, благонравна и родолюбива българска младеж. Училищата били тясно свързани с църквата. Много от тях се намирали в църковните дворове. *Вярата в Бога* е лежала в основата на тяхната дейност. *Закон Божи* (вероучение) бил един от главните учебни предмети. Учението е започвало и свършвало с обща молитва на учениците. Изобщо тогавашните български училища подпомагали едновременно да се усилва и религиозното, и народностното съзнание на

българския народ. Учителите изхождали от убеждението, че народ без религия е осъден на гибел, и преследвали високата цел — духовно и политическо освобождение на отечеството. Когато Българската църква била възстановена (1870 год), народното училище се явило като неин важен сътрудник за духовното издигане на българския народ. *Българската екзархия* (в Цариград) била не само духовен, но и просветен център. Тя се грижела и за правилното развитие на учебното дело в българските земи, защото възродителният процес още не е бил завършен в много български епархии, и българското училище представлявало главна легална (от турско гледище) сила за ускоряване на тоя процес. Българската екзархия не само ръководела и насърчавала българските църковно-училищни общини, но и действувала, за да се превърне българското учебно дело в здрава и единна народообразователна система. За тази цел Българската екзархия уреждала *учителски събори*, които, възпламенявани от бляна за свободна българска държава, имали за висш ръководител Спасителя Иисуса Христа и се стремели към една върховна цел — духовното усъвършенстване на българския народ.

След освобождението на България (1878 год.), Българската екзархия била главна ръководителка на българското учебно дело в останалите под турска власт области. Тежките политически и стопански условия в Турско не сломили волята на екзархийското паство да върви стъпка по стъпка напред, за да не остане много назад от свободния български народ. Там екзархийското население копнеело за широка просвета и отделяло от оскъдните си средства за издръжка на свои първоначални и класни училища. Народното образование взело да се разширява особено, когато при Екзархията бил открит *училищен отдел* (с началник, секретар и училищни инспектори). Към 1912 год. българското училищно дело

в Турция достигна до своя разцвет. Съществуваха няколко мъжки и девически гимназии (класическа, търговска, реални и педагогически училища), много класни (прогимназии) и първоначални училища¹⁾ с 78,854 ученици и 2226 учители.

Към народообразователната дейност на Българската църква трябва да се отнесе и откриването на *духовни училища* (в Петро-Павловския манастир, Самоков, София, Цариград, Пловдив), понеже в тях се подготвяха млади българи не само за духовно служение, но и за учителско и за друго обществено поприще. И сега Българската църква работи за по-голяма народна просвета. Богословски факултет, духовни семинарии, неделни училища, духовни беседи при енорийските православни братства — всичко това озарява с светлина душата на православния народ, просветлява неговия разум и облагородява сърцето му. В своята критика ние не трябва да виждаме само недостатъци. Достойно е за нас да изтъкваме и добрите качества на противника, за да не изпадне в грешка и отхвърлим една полезна за обществото сила. Сега има повик срещу религиозното влияние в българското народно училище. То вече е отдалечено от Христа. Това значи откъсване от почвата, на която българското училище се е родило и растяло в миналото. Разбира се, между бащи и деца често избухва разномислие, но дали добре правят ония деца, които съвсем пранебрегват умственото творчество на бащите си. Желязото се кали в огъня. Испитанията, на които Българската църква е подложена, ще я направят още по-дейна народовъзпитателна сила. Лошите плодове от безрелигиозното училище ще потикнат народа още повече да се приближи към Христа, защото каквото и да става, той не ще изгуби компаса на своя живот — Бога.

¹⁾ Имало всичко 1373 училища, от които 13 средни, 87 класни и 1273 първоначални.

V.

РЕЛИГИЯ И НАУКА *)

От предишните глави се вижда, какви големи заслуги има Българската църква за духовното развитие на българския народ. При все това, както по-горе се изтъкна, днес се смята от някои обществени среди, че тя вече няма предишното си значение и трябва да се отстрани разпространяването от нея религиозно влияние в народното образование, понеже съвременното училище трябва да разработва чиста наука и да развива в учащата се младеж строго научен мироглед, без никакъв мистичен елемент, какъвто внася религията. С други думи, главният мотив, за да се изхвърли вероучението от народните училища, е убеждението на тези просветни ръководители, че религия и наука са несъвместими. Това твърдение не е ново. То не е само обществен, но и философски въпрос, основна проблема на гносеологията. Тази проблема е изразена в формата „вяра и знание“ или „вяра и разум“. Тя е достатъчно проучена от философи и психолози. На тоя въпрос е даден ясен и пълен отговор в *Св. Писание*. В свещената книга са представени тясно свързани вярата и разумът, благочестието и познанието. Те са две сили на човешкия дух, насочени към една и съща цел — *възприемане на истината*. Ако тези две душевни сили действуват паралелно и съгласувано, то ще се постигне *пълна истина*, сир. схващане същността на цялото битие — материално и духовно, естествено и свръхестествено. В този смисъл апостол Павел казва „с вяра разбираме (pisti poumen)“ (Евр. 11, 3). Той, разбира се, бил далече от схващането на сетнешните схоластици (Анзелм Кентерберийски, Тома Аквинат), които мислели, че чрез разума можем да си

*) Произнесена от автора като сказка в София в м. ноември 1945 год.

обясним всички тайни на вярата. Наистина за апостола Павла вярата „е жива представа на онова, на което се надяваме, и разкриване на онова, което не се вижда“ (Евр. 11, 1), но нашето познание на невидимото е само „донейде“, ние сега виждаме „смътно като през огледало“ (1 Кор. 13, 9 и 12). „С вяра разбираме“ не е достъп това, което блажени Августин изразил с думите „credo ut intellegam“ (вярвам, за да позная). Ап. Павел не поставя вярата като условие на познанието, а я изтъква като *орган* на познанието (висше). Вярата не е абстрактно, теоретично, безчувствено отношение към свръхестественото. Такава вяра имат и бесовете (Яков 2, 19). Вярата на ап. Павла е *жива свързка с отвъдното*, вътрешен надприроден живот, който се открива и навън. Тя е същата жива, дейна вяра, която изисква Яков Праведни („защото както тялото без дух е мъртво, тъй и вярата без дела е мъртва“ (Як. 2, 26). Авраам се оправдал чрез вярата си (Римл. 4, 2 и 9—22; Евр. 11, 4). Това значи, че се оправдал чрез своята пълна преданост към Бога, непоколебима увереност в Неговата благодетелна мощ, незабавна готовност да изпълни Божиата воля (срв. Як. 2, 21—24). Това душевно състояние е свързано с всички душевни способности, обхваща цялото ни същество и непременно има нравствен характер. Неговата жизненост се определя от нашата воля. То е наш вътрешен опит или *религиозен опит*, който, според определението на американския философ и психолог Уилям Джеймс, има за основа чувството на присъствие или увереността в присъствието на висша духовна сила и самото възприемане на тая сила. Както видимият свят не е достъпен със своите краски за слепия човек или със своите звуци за глухия, понеже нямат съответни сетива, така и *невидимият свят* не може да се възприеме от люде, които нямат развито религиозно чувство. *Нашият опит е основа на познанието ни*. Ние познаваме видимия свят чрез сетив-

ния опит, а свръхестествения свят чрез *религиозния опит*. Още Блез Паскал схванал това познавателно знание на *вътрешния опит*, в който виждал действие на нашето сърце. „Ние познаваме истината — пише той в своите *Pensées* — не само чрез разума, но и чрез сърцето. Чрез тоя последен способ ние познаваме първите начала, и напраздно разумът, който не взема никакво участие в тях, се опитва да ги оборва“¹). Както детето, като види майка си или баща си, се радва безгранично и сърцето му блика от любов, тъй и човек, който е надарен с религиозен опит, чувствава сладка радост от близкия досег с невидимото висше същество — Бога и е изпълнен с пожертвувателна любов. Той се чувствава прероден и готов за подвиг в името на правдата. Това вътрешно възприятие наистина е свързано и с разума, именно с мисълта, с идеята за Бога, но то не е резултат на рационално действие, а на *нравственото устремление на човешкия дух*. В такъв един момент нашият поет *Пенчо Славейков* усетил, че над челото му Бог безшумно повеял „с невидимо крило“.

И така, от гледище на съвременната психология се установяват два извора на човешкото познание: *външен* или емпиричен опит и *вътрешен* или религиозен опит. Единият опит има за предмет природата на човека и света, а вторият — свръхестествения свят, който е свят на религията или на религиозната вяра.

Въпросът обаче се изостря. Можем да приемем, че човек може да се ръководи от емпиричния и рели-

¹) Цит. у Лютардт (п. съч., т. I, ч. II, стр. 221, заб. 18) по изданието на Prosper Faugère (Paris 1844), което авторът счита за най-добро (п. съч., т. I, стр. 285). Аз разполагам с друго парижко издание от същата година с уведен географски очерк за Паскал от сестра му Madame Périer, гдето горният цитат се намира в ч. II, стр. 197—198. В същото си съчинение (II, стр. 349) Паскал казва: „Сърцето чувствава Бога, а не разумът. Ето това е съвършената вяра, Бог чувствуван в сърцето“. (C'est le cœur qui sent Dieu, et non la raison. Voilà ce que c'est que la foi parfaite, Dieu sensible au cœur)

тиозния опит. Но пита се: има ли реална стойност религиозният опит, не е ли той наша илюзия, т. е. предметите на вярата не са ли само субективни явления, и самата вяра не е ли ненормално психическо състояние, заблуда? Слепите поклонници на емпиричния свят не се съмняват, че тяхното познание е безусловно истинно. Обаче в същност не само за религиозния опит, а и за сетивния опит може да се изкаже същото съмнение, ако и да изглежда той за обикновения ум по-неподрибаем. Точно такива ли са предметите и явленията, каквито ни се представят от нашите сетива? Вън от нас има само *неща*, които раздразняват нервната ни система и предизвикват в нея физиологични изменения, които после преминават в *субективни преживявания*. Ние съдим само *по отраженията* на явленията в нашето съзнание. Дали тези отражения (наричаме ги усещания, впечатления, представи) ни представят действителните свойства на външния свят? Нашето сетивно познание не е ли продукт на вътрешната, душевната ни лаборатория? Установено е вече, че ние познаваме само явленията на нещата, но не и тяхната същност. Електричеството е физична сила с множество разнообразни явления, но каква е същността на тази природна енергия? При това в философията съществува разногласие и относно познанието *на явленията*, именно доколко то е обективно, сир. доколко то отговаря на действителността. Според емпириокритицизма, нашето познание се строи само въз основа на *опита* (сетивен), който трябва да е чист от теоретични обяснения и да се ограничи само в *описания* на действителността, както опитът ни я предава. Обаче тази теория не може да обясни, *как може опитът да даде познание без съдействието на разума*. Представяйки мисленето за биологично явление, емпириокритицизмът (представя се главно от Рихард Авенариус) *всажда съмнение* в познавателната сила на самото ми-

слене или на разума и в стойността на опита. С други думи, тая теория поражда съмнение във възможността да имаме обективно познание.

На по-верен път е застанал големият немски философ *Кант*. В своето съчинение „Критика на чистия разум“ той изяснил, че нашето познание произлиза от две душевни способности: 1) *да възприемаме* впечатления или да добиваме представи от външните предмети и 2) *да познаваме* предметите въз основа на тези възприятия и представи, сир. познанието се основава на *опита* и на *разума*, върху сетивни представи и понятия. „Разсъдъкът не може нищо нагледно да си представя, а чувствата не могат да мислят. Само от тяхното съединение може да изникне знание“, което после се обработва от разума, за да добие то логическо единство. Така че, според *Канта*, *познанието в своя завършен вид е резултат, построение на нашата способност да мислим*. Вън от нас има предмети, но за тях ние знаем само по представите, които те възбуждат в нас със своето въздействие върху нашите сетива. Това значи, че явленията или предметите вън от нас са неизвестни сами по себе си. Те са „вещи сами по себе си“ (*Dinge an sich*) и съществуват трансцендентно, в непознаваемо от разума битие. Такова е заключението от *Кантовия критицизъм*.

Обаче при все че познанието е построение на субекта, на нашия дух, то не може да се отрече. Ние имаме *реални знания*. Сетивният опит чрез разума ни дава познание за *природата*, открива нейни закони. Ние приемаме тези постижения за *истини*, т. е. за такива наши понятия, които *смятаме*, че са в съгласие с действителността или съответствуват на действителността, определяна от тях, или, с други думи, имат *обективна стойност*. Но се явява въпросът: как ще установим, че има такова съгласие или съответствие между понятията

ни и действителността, когато ние можем да познаем действителността само чрез съставените по нейно възбуждение понятия за нея? Тук сме изложени на опасността да влезем в логически кръг: установяване чрез неустановено, доказване чрез недоказано. Наистина опитът предшества дейността на разума и наглед разумът действа в зависимост от опита, но в същност *придобитото познание се явява резултат от дейността на разума*. Въпросът най-после се свежда към следния въпрос: *Що е истина? Кое наше понятие е истина?* В древно време се появили разни теории за истината. Гръцкият философ *Протагора* (V в. пр. Хр.) е написал трактат озаглавен „Истината“. Според него, „човек е мярка на всички неща“ (*anthropos pan metron ariston*), сир. няма абсолютна истина, и човек определя, кое е истина или неистина. Този възглед води към съмнение в съществуването на истината, към *скептицизъм*. Подбива основата на познанието, което все пак съществува. Затова великият гръцки философ *Платон* решително отхвърлил тази теория, но той пък попаднал в друга крайност, като приел, че съществува вън от нас, трансцендентно, *особен свят на идеите*, които са първообрази (прототипи) на чувствените неща. Скептицизмът бил споделян като теория или умонастроение от образовани езичници също и във времето на И. Христа. Един от тях бил Пилат. На твърдението на Исуса, че е дошъл „в света, за да свидетелства за истината“, Пилат възразил: „Що е истина“ (Йоан. 28, 37—38). В ново време въпреки големите постижения на експерименталните науки, тоя въпрос (що е истина?) още стои в философията и се строят нови теории или хипотези за истината. Според едни, тя е *копие* на действителността (механическа теория). Според други, тя е *идея*, която съответствува на действителността (кореспондентна теория). Според трети, истината е логическо съгласие между самите идеи, тя е самото включване на идеите в една система (ко-

херентна теория). Има и четвърти възглед, според който истини са идеите, които *интуитивно* (без или преди участието на разсъдъка) приемаме за истини (интуитивна теория). В Северноамериканските съединени щати се появи нова теория, развита методично от *Уилям Джеймс* и наречена *прагматизъм*. Тя сякаш прилага евангелското правило: по плодовете им се познават лъжливите пророци тъй, както и дървото¹⁾. Истина е онази идея, която намира *потвърждение в опита* и има за хората добри „практически“ последици (физични и умствени, материални и духовни), т. е. оная идея, която е нам полезна, задоволява наши физични и духовни потребности. Оттук *Джеймс* заключава, че „истината и задоволението са едно и също нещо“ (the true and the satisfactory mean the same thing), сир. по „практическите“ последици на идеята ние не само можем да разпознаем истината от неистината, но това именно свойство на дадена идея я прави истина или неистина. Ако практическите последици от нея, сир. действията ѝ са задоволителни за нас или иначе казано, ако една идея действа задоволително, ако е полезна, ако ни помага да приспособим живота си към действителността, тогава тя е истина. В противен случай тя е неистина. Смятайки, че истината е за човека, за мислящото същество (вън от неговите нужди и цели не може да се говори за истина), Джеймс твърди, че има само *релативни истини*, но не всеобщи, неизменни истини. Затова той отхвърля решително възгледа, наричан от него *интелектуалистически*, че истината е всеобщо и неизменно отношение между идеята

¹⁾ „Пазете се от лъжливите пророци, които дохождат при вас в овча кожа, а отвътре са вълци грабителни: по плодовете им ще ги познаете. Бере ли се грозде от тръни или смокини от репей? Тъй, всяко добро дърво дава добри плодове, а лошо дърво дава лоши плодове. Не може добро дърво да дава лоши плодове, нито лошо дърво да дава добри плодове. Всяко дърво, което не дава добър плод, отсичат и хвърлят в огън. И тъй, по плодовете им ще ги познаете“ (Мат. 7, 15—20).

и нейния предмет, сир. предметът е именно такъв, какъвто го представя идеята, какъвто го мислим, без да се взема предвид, дали тази идея има благотворни последици или не. Джеймс отхвърля тая теория, защото тя говори за *постоянно отношение* между идея и действителност, както тя е в себе си (трансцедентна), което ние не можем да познаем, а истинността на една идея може да се установи, ако тя се потвърди от опита чрез своите добри, полезни за нас последици.

Обаче и против тази най-нова теория за истината има сериозни възражения, които я правят незадоволителна. Тя внася в познанието много *утилитаризъм* и *субективизъм*, като приема¹⁾, че истините са относителни и се намират в зависимост от ума на всеки индивид. Джеймс дори поставя истината в *категорията на ценностите* (наред с красотата и доброто, които са относителни), като *ценност на нашите идеи*. Все пак теорията на прагматизма притежава известна стойност, доколкото ни убеждава, че пред човешкия ум стои една действителност, обаче той не може да има пълно познание за нея, не може да я познае такава, каквато тя е в себе си. Също така тази теория намира оправдание и в развитието на науките. В тях наистина се менят „истините“ (т. е. в някои случаи това, що по-рано учени са считали за истина, сега се счита за неистина). Науките се стремят да намерят неизменната истина, но и днес тя още се дири и не е установена²⁾. Разбира се, не може да се отрече, че сетивният опит, на който се опират положителните науки, дава достоверно познание. Въпреки изтъкнатите слаби основи на познанието, *ние приемаме*,

¹⁾ Джеймс често употребява следната дефиниция за истината: истина е тази идея, която работи задоволително; истината е променлива; това, което е истина в един момент, може да бъде неистина в сетнешен момент.

²⁾ За прагматизма вж. проф. Ив. Саръилиев, Прагматизъм, София 1938.

че науките откриват истини. На какво се дължи това наше убеждение, без което не би имало научен прогрес? Отговорът е един: на първоосновата, на която лежи изобщо нашето знание. Тя е непосредствената ни вътрешна увереност или *вярата ни в разума*, в това, че нашият разум може да ни даде научно, сир. истинно познание. Много съвременни философи и психолози признават този основен гносеологичен факт. Наистина дейността на разума се налага на нас с логическа необходимост, и ние приемаме „обективната сигурност“¹⁾ на даваните от него знания, обаче тази сигурност „не е нещо друго, освен непосредствено преживяване на логическата необходимост“, която „сама тя не може да бъде по нататък доказвана“ и, ще рече, я приемаме на вяра. Затова последното основание на „обективната истинност... е от ирационален характер“ или „обективната сигурност която стои в основата на всяко знание, почива най-накрая върху вярата“²⁾. Както всяко чувство може да се хипертрофира, тъй и *вярата в разума*. Тя може да преувеличи мощта на разума (рационализъм), а също така е възможно вярата в разума да се превърне в *суеверие* — да се обяви разумът за божество, както станало в Париж през време на Великата френска революция (обявен бил храм на разума), или пък да му се приписват божествени свойства (Хр. Ботев в стихотворението си „О, мой Боже, прави Боже“). Тези болезнени прояви само потвърждават, че *вярата е неотстраним елемент от знанието*, съпровожда го като светилник и съществува преди самото знание. Затова основателно е да се занимава *философията с вярата* като основа на знанието³⁾.

¹⁾ Срв. проф. Сп. Казанджиев, Вярата и знание в научното познание, в Годишник на Историко-филологическия факултет, кн XVIII.

²⁾ Казанджиев, п. съч., стр. 6—7.

³⁾ И. Фолкхт разглежда този въпрос специално под заглавие Die Glaubensgrundlagen des Denkes в своя труд Die Quellen der menschlichen Gewissheit; проф. Сп. Казанджиев — във встъпителната си лекция „Вярата и знание в научното познание“. Също и Джеймс приема като факт, че човечеството вярва, че притежава истинни идеи.

След тази първооснова на нашето познание — вярата в логическата или познавателната сила на разума, стои *нашата увереност*, че нашите сетива (вътрешни и външни чувства), на които се основава външният ни опит — тоя пръв извор на нашето познание, *ни дават верни възприятия за външния свят*, а не измами, сир. *нашата увереност, че вън от нас съществува отделен свят*. По-нататък науката не може да напредне и вече оперира с предпоставени основни положения, които се приемат на вяра за очевидни, за аксиоми. Природните закони се установяват от науката при предположението, че *логическият закон за твърдостеността* действа и във външната природа. Една индуктивна наука прави заключения, след като изучи известен брой конкретни явления, и обобщава техните взаимни отношения за всички такива явления. Това обобщение почива върху *нашата непосредствена вътрешна увереност*, че във външната природа господства *закон за причинността* и че тоя закон е всеобщ и необходим.

Имайки пред очи тоя характер на научното познание, никой истински учен не се гордее, не се хвали, че е *познал вселената*. Както нравственият човек винаги помни, че ще умре (*memento mori*, както казвали старите римляни), и това съзнание го предпазва от самомнение и мамонопоклонство, тъй и ученият човек не се освобождава от *чувството за несигурно знание* или дори от Сократовското съмнение, че знае само това, че нищо не знае; от *съмнението*, че, както прагматизмът ни убеждава, днешната научна истина може да се промени в неистина. Истинският учен съзнава, че, както изтъква Джеймс, „нашето човешко познание се приближава до действителността, върти се около нея, но не може да я обхване в целостта ѝ и в същината ѝ“ и трябва да се задоволи с диренето не на „абсолютна, вечна, крайна истина“, а на „относителна, променлива истина, каквато

е истината, която срещаме у действителния, конкретния човек“.

Ако познанието, добито от сетивния опит за видимия свят, има за свое последно основание *вярата* (в способността на човека да познава), то още повече тя лежи в основата на познанието, извлечено от *религиозния опит*, който може да се смята за равнозначен на религиозната вяра. Религиозният опит се отличава от сетивния опит с това, че той действа не само на ума, но и на чувствата и волята, обхваща цялото ни същество, целия ни душевен живот (съзнателен и несъзнателен), той завладява цялото ни съзнание и подсъзнание. *Религиозният опит* изменя нашата душа, преражда и преобразява живота на личността, прави я безстрашна пред страдания и смърт, умиротворена и твърде щастлива (блажена)¹⁾. Щом той е опит (вътрешен), само по себе си разбира, че трябва да се допуска, че има *въздействие върху религиозното чувство*. Тук е, според материалистите, *камень преткновенія* за обективната истиност на *религиозния опит*. Ако това въздействие е мнимо, тогава то е чисто и просто халюцинация. Обаче психологията на религията, ако и твърде нова наука, установява нормалния характер на религиозния опит.

¹⁾ Нека си послужим с описанието на дълбокия изследвач на религиозния опит Джеймс. Като изтъква, че религиозният опит е твърде многообразен, той посочва някои душевни преживявания, които винаги са дадени в религиозния опит. Едно от тях е чувството на дълбока радост, което завладява душата и я вътрешно озарява. Настъпва прилив на духовна енергия, въздигане и разширение на духа, разцъвяване на живота. Душата е преобразувана, изпълнена с възторг, щастлива, триумфираща, готова за подвиг. . . Вярващият чувства, че участва в един по-обширен живот, отколкото е това за всекидневните, дребнави, егоистични грижи и интереси. Той има не само умствено, но, ако може така да се каже, почти усетно убеждение, че съществува една идеална и приятелска сила, съзнателна и лична като нас, но несравнено по-висша от нас. Той ѝ се отдава доброволно, подчинява се на нейния контрол и чувства, че под нейно влияние животът му се преобразява, пречиства, възвишава, облагородява, че нова личност се твори в него (по съчинението на проф. Саръилиев „Прагматизъм“, стр. 93).

Без да прилагаме прагматичния метод към религиозната вяра, т. е. да съдим за нейната истинност по нейните практически последици (от ползата ѝ за човека, а чрез него и за обществото), религиозният опит се дължи на *непосредствената увереност*, че съществува невидима висша духовна сила, чието присъствие чувствуваме в себе си и с която ние сме в общение. Ако това психично състояние е само субективно, то не би било постоянно и почти общочовешко. Непременно трябва да се допуска, че това наше състояние е отговор на обективно въздействие. Иначе би трябвало да приемем, че всички люде, които изповядват някаква религия (а те са много стотици милиони), страдат от душевен далтонизъм или от халюцинация. „Аз намирам — писал Джеймс на проф. Leuba (той считал, че чувството за висша невидима реалност е субективно състояние) — за крайно абсурдно, ако е факт, че у множество духовно издигнати личности има, в най-добрите моменти от живота им, чувство за една невидима реалност, чувство, което намира отзвук в много други хора, в моменти на духовно вдълбочаване, с добри последици за живота, даващо сила — намирам за крайно абсурдно, казвам, да се мисли, че полезността на това чувство за живота е без всякакво обективно значение“ (у Саръилиев, п. съч., стр. 100). Така е, защото и в сетивния опит, и в религиозния опит има *възприемане на нещо*. Както приемаме, че нашето сетивно възприятие ни предава действително съществуващ предмет, така на същото основание трябва да допускаме, че и предметът на религиозния опит съществува обективно. Човешката душа, както и външната природа, *представлява една бездна за науката*. По-рано се мислеше, че само чрез *съзнанието* възприемаме идеи, обаче днес психологията вече приема, че съществува и *подсъзнание*, което играе голяма роля в душевния живот на отделни лица. То представя залежи от скрита

духовна енергия. В дълбочините на подсъзнанието се крият особени мислови елементи, които неочаквано изплуват и светват в полето на съзнанието, *озаряват цялата душа*, като *прозрение* в някоя загадка или тайна. Оттук извира *интуицията*, интуитивното възприятие и схващане, чрез което много естествоизпитатели са направили важни научни открития. В този огромен извор се крие творческото вдъхновение на поета, художника и мислителя. В подсъзнанието е изворът и на *религиозния опит*, който се строи именно върху *интуицията* и съдържа свръхлогично прозрение в свръхестественото битие. Същественият интуитивен елемент на религиозния опит е *непосредствената увереност*, че съществува по-висше от нас и от всички други твари духовно същество — Бог. Тази увереност не е по-слаба от нашата вътрешна увереност, че съществува *външна действителност*. Не без основание *Декарт* казва, че „съществуването на Бога е по-несъмнено, отколкото най-неопровержимото доказателство“. За религиозния човек тази увереност не е само идейна, мисловна, а и *нравствена*, *деятелна*, *творческа*, *жизнена*. Той я преживява като *досег и общение с Бога*. Върху тази интуитивна основа е израствало религиозното прозрение на библейските пророци и на апостолите. Затова Христос казва, че Небесният Отец е укрил Своето могъщество „от мъдри и разумни“, а „го открил на младенци“ (Мат. 11, 25; Лук, 10, 21). Също и апостол Павел изяснява, че благовестието за Христа е безумие за учените елини (1 Кор. 1. 23), защото надвишава тяхната мъдрост¹⁾ и, „богът на тоя век е заслепил умовете, за да не ги *озари светлината*

¹⁾ Защото писано е: „ще погубя мъдростта на мъдреците и ще отхвърля разума на разумните. Где е мъдрецът? Где е книжовникът? Где е разисквачът на тоя век? Не обезуми ли Бог мъдростта на тоя свят? . . . Защото онова, що е безумно у Бога, е по-мъдро от човеците, и онова, що е немошно у Бога, е по-силно от човеците“ (1 Кор. 1, 19—20, 35).

на *благовестието* за славата на Христа, Който е образ на невидимия Бог“ (2 Кор. 4, 4). Човешката мъдрост (човешкият разум) не е в състояние сама да познае Бога и Неговата премъдрост, а това може да се постигне само чрез откровение свъше в душите на вярващите. Това значат думите на ап. Павла: „Понеже светът със своята мъдрост не позна Бога в премъдростта Божия, Бог благоволи да спаси вярващите с безумството на проповедта (1 Кор. 1, 21); „Бог избра онова, що е безумно на тоя свят, за да посрами мъдрите; Бог избра онова, що е слабо на тоя свят, за да посрами силните; Бог избра онова, що е от долен род на тоя свят и е унижено, и това, що е нищо, за да съсипе онова, що е нещо, та никоя плът да не се похвали пред Бога“ (1 Кор. 1, 27—29).

Това, което ни дава *религиозният опит*, не може да се пренебрегва, защото много явления от душевния ни живот са свързани с религиозното чувство, сир. с идеята за Бога, и трябва да се допусне съществуването на по-висша от нас духовна сила, която възбужда или поражда религиозния опит. Ние видяхме, че *сетивният* и *религиозният опит* имат една и съща психологическа основа — *вярата*. Ако приемем, че *сетивният опит* ни дава обективно познание, то на същото основание трябва да приемем, че и *религиозният опит* има обективна реалност, сир. вярата в Бога не е само субективна увереност, че ние сме в общение с Бога, а е и несъмнен факт, че съществува Бог, който действа на нашата душа или я появява със Своего крило, както почувствувал Пенчо Славейков.

Някои твърдят, че съществуването на Бога не може да се докаже *по научен опит*. Може ли обаче да се докажат аксиомите, на които се основават науките? За Декарта мисленето е аксиома, от която и заключава, че самият той съществува (*cogito ergo sum*). Нашите сетива

ни говорят за съществуването на външна действителност, без да можем да я познаем в нейната същност. Нашата душа пък ни съобщава за съществуването на най-висшия дух. Наистина ние не можем да познаем Бога в Неговата същност, но ние не познаваме, както изтъкнах, и сетивната действителност, каква е тя в себе си. Ние чувстваме Неговото съществуване чрез *вътрешния си опит*, както и съществуването на видимия свят чрез нашето сетивно възприятие. Съществуването на Бога е аксиома на нашето *интуитивно познание*, което, както всяко познание, е свързано *и с дейността на разума* и ни дава по-висши идеи, отколкото разсъдъчното познание. В този смисъл трябва да се разбира възкликът на псалмопевеца Давид: „Рече безумец в сърце си: няма Бог“ (Пс. 14, 1). Под „безумец“ той разбира несъмнено оня, който отрича това, което е очевидно, или не признава това, което мъдростта утвърждава. Поради това ние виждаме, че множество велики учени (философи, астрономи, математици, естествоизпитатели) като Паскал, Декарт, Коперник, Кеплер, Нютон, Ампер, Пастър, Павлов и др. са били религиозни люди и не са чувствували никакво смущение и пречка в своята научна работа, дори добивали по-голямо въодушевление да работят в областта на сетивния опит. Може да се каже, че вярващите учени са много повече, отколкото невярващите. *Уилям Джеймс* изхожда от убеждението си, че нашият опит „не е най-висшата форма на опита в света“ и че ние хората се намираме спрямо *вселената* приблизително в същото умалено положение, в каквото се намират кучетата и котките спрямо *човешкия живот*. Те живеят в салоните и библиотеките ни, участвуват в сцени, без да разбират смисъла им. „Ние хората сме тангенти спрямо по-обширния живот на нещата“ — казва Джеймс. Но въз основа на религиозния опит, представян от свидетелствата на религиозни лич-

ности от разни времена и места, Джеймс заключава, че има основание да вярваме, че съществува по-висше от нас същество, което е духовна личност — *Бог*, който влиза в общение с хората при техни религиозни преживявания и управлява света. Чувството за присъствието на по-висше същество не е само субективно състояние, още по-малко някаква халюцинация или душевно смущение, а напротив то има обективно значение. *Самото това чувство*, според Джеймс, е доказателство, че съществува обективно по-висше от човека духовно същество — Бог (Саръилиев, п. съч., стр. 106, 107). Невярващи учени често са ония, които са ограничени в своята тясна специалност и искат да приложат своите методи и в областта на трансцедентния свят; също така и ония, които вярват в научните хипотези, без да искат да знаят, че науката твърде малко знае от това, що ѝ предстои да открие, и че това, което днес се приема като научна истина, може утре да се отхвърли или, както казва Агадо, няма научни истини, които остават такива повече от един век ¹⁾.

¹⁾ Детерминизмът (строга закономерност) по-рано се смяташе от представителите на експерименталните науки за необходим принцип на научното знание. Френският учен Анри Поанкаре мисли, че „наука, която не би била детерминистична, не би била наука; един свят, гдето не би царувал детерминизъм, би бил затворен за учениците“. Но в 1930 год. английският учен А. Eddington отхвърли решително това схващане. Според него, днес физиката се изгражда „върху основа, която не знае нищо за този предполагаем детерминизъм. Доколкото сме изследвали до днес материалния свят, ние не намираме в него факти в полза на детерминизма“. Има физици, които се съмняват и в съществуването на закона за каузалността (причинността). Напр. американският физик Arthur H. Compton, правейки опити с лъчите X и с електрони, дошъл до заключение, че „законът за каузалността е в голяма степен закон на голяма вероятност, накратко, един статистически закон“ (у Ив. Саръилиев, Съвременната наука и религията. Отговор на една критика. София 1932, стр. 32—33). Днес изобщо се отхвърля механистическото схващане за света. Според английския астроном Джиинз, „почти единодушно се приема от физиците, че потокът на научното познание води към една немеханична действителност“. Вселената изглежда по-прилична на една голяма мисъл, отколкото на една голяма машина (с. том, стр. 36 — 37)

От гореизложеното е ясно, че вярата и знанието или религията и науката не са противоречиви области, а две вътрешни сили, чрез които нашият дух може да се ориентира в обективната действителност и да влезе в правилно отношение с нея. Религията не е мистика, както погрешно я разбират някои у нас, а наша *жизнена основа*, без която не може да има благотворно творчество нито в науката, нито в изкуствата, а още по-малко в практическия живот. Тя може да е *метафизика*, но не е само това, защото тя обхваща не само нашия ум, а и нашата воля, и нашето сърце, цялото ни същество. Религията е *ключът*, с който ние искаме да отворим вратите към вътрешността на вселената, към същността на битието. Тя осветлява нашия разум и облагодарява нашето сърце. Религията определя смисъла на нашия живот, защото, както казва и *Лев Толстой*, тя установява отношението на човека към света и неговото начало ¹⁾. Поради това качество на религията, същият Толстой, въз основа на своя религиозен опит, признава, че *религиозното съзнание* е висше човешко свойство и че лишените от това съзнание люде могат да разрушат един държавен строй и да го заменят с друг, „но не могат, колкото и да желаят това, ... да подобрят положението на хората, да се приближат към идеалите на равенството, свободата и братството, които биха желали да осъществят. Те нямат сили за това“. „Само хора, които живеят не земен, а вечен живот,“ могат да осъществят висши идеали, защото за напредъка на човечеството се изисква готовност да се жертвуват лични блага, а това не е възможно „за хора, които живеят само земен живот“ ²⁾. От религията идва висша сила за духовното възраждане на човека.

Уилям Джеймс мисли, че страданията и нещастията

¹⁾ Вж неговото съчинение „Едно е нужно“, бълг. превод, София 1907, стр. 48. ²⁾ Л. Толстой, „Едно е нужно“, стр. 49.

издигат човешкия дух до мисълта за Бога, защото тогава той чувствава нужда от съдействие, от помощ, от спасение. Вярно е, че нещастията усилват у хората копнежа за Бога Защитника и в упованието си на Бога намират облекчение и вътрешен мир, добиват порив да се борят търпеливо със злото в света. Не само отделните люде, но и цели народи изпитват ободрителното и охранително действие на религията, именно ония народи, които вярват, както вярват и мислители като Уилям Джеймс, че Бог се вслушва в нашите молитви и обръща внимание на нашите нужди¹⁾. Историческият живот на българския народ е живо свидетелство за тази истина. Той е един от най-изстрадалите европейски народи. Нещастия му причинявали и външни врагове, и неразумни водители. Никой друг от балканските народи не е бил изложен на явна опасност да загине. И в старо време, и в ново време, щом нашият народ се издигнал малко, ето че последвал тежък удар върху него. 170 годишно византийско иго, 500 годишно турско робство и гръцки духовен гнет! Българският народ бил изтезаван и унижаван безмерно. Толкова се смирил и посърнал от мъка, че сякаш вече не съществувал. Не, бълг. народ не е загинал. Той живеел тихо и безшумно, със скрита надежда пак да се види силен и свободен, със жажда за правда в тоя свят. Откъде е черпил такава живодатна сила през толкова мрачни векове? Колкото и както да се умува, няма друг верен отговор: от своята религия, от православната си вяра, от вярата си в И. Христа, Спасителя на човешкия род. Тя му запазила духа и народността, езика и обичаите. Това признават и наши учени социалисти²⁾. Целият бит на българския

¹⁾ Саръилиев, Прагматизъм, стр. 106

²⁾ В своята статия „Народното възраждане и училището“ (поместена е в сборник „България 1000 години“, 927—1927) Хр. Негенцов, сега професор по педагогия в Софийския университет, пише: „Масата намирала най-силна опора в своя Бог, който не само на-

народ бил проникнат и освещаван от неговата религия. Затова той пазил своята самобитност като свещена ценност. О. Паисий бил истински син на тоя предан на И. Христа народ. Той буйно изразил неговия поборнически дух, съгриван от вярата във Всемогъщия Промислител. Неговата *славнобългарска история* била силен отзвук на вълнуваната от идеални видения народна душа. Православната вяра била главната духовна сила, която осмисляла и усилвала възраждането на българския народ. Вярата в *Слънцето на правдата* го окриляла да се бори без страх и упорито за своята духовна и политическа свобода.

Поради това благотворно значение на нашата религия, *народното училище* я почиташе, даваше ѝ се свобода да осветлява младите души, да съдействува заедно със науката за нравственото възпитание на българските деца. Тази благородна цел се преследваше чрез *религиозно обучение* (вероучение) и чрез религиозно възпитание (ежедневни молитви пред и след учение, ученически християнски дружества, посещение на църковни служби). Обаче в началото на миналата учебна година (1944/45) тази историческа свещена традиция бе прекъсната. Вероучението биде изхвърлено от народните училища. Това значи, че българското народно училище се откъсва от Българската църква и от вярата на българския народ. Тази крайна промяна се направи под предлог, че в народното училище няма място за *мистика* (срв. стр. 66). Вярващите в Христа българи са дълбоко убедени, че това мнение е неоснователно. По-горе накратко изложих, какво нещо е религията. Не се отнася за мистично

казва, но и избавя, отправяла молитви за помощ и защита... Не било достатъчно само да се вярва, а твърдо да се вярва, да се отстоява вярата. Борбата за защита на вярата се изживявала от народа като борба за вътрешно сплотяване и обособяване. Родната религия е била главният спонсорен център на българското население“ (стр. 543—544).

нещо, а за това, без което човешката душа не може правилно да се развива, без което, мислим, и напредъкът на българския народ е невъзможен не само, защото до сега българският народ се развивал върху тази първа основа, но и защото историята на всички народи показва, каква животворна сила е религията. Тя не е само чувство, а и *знание* за най-висшето същество. Защо народното училище счита, че то не е длъжно да дава на децата знание и за религията на българския народ? Ако в гражданската история се дават познания за религиите на историческите народи (египтяни, асирийци, вавилоняни и пр.), както и за богомилството, то защо учениците да не знаят *вярата*, в която са се кръстили, която изповядват самите те и техните родители и е благодетелна за тях и целия народ? *Християнската религия* е цяла система от идеи. Тя е сила, която е побеждавала империи и кралства, възраждала е цели народи. Тя е история на *всемирна цивилизация*, която и днес в тоя всеобщ катаклизъм стои като лъчезарен и с нищо незаменим светилник. Основателно ли е да се пренебрегва такава важна, такава възвишена духовнообществена сила? Разумно ли е да се отхвърля такова драгоценно богатство — основа на българската духовна култура? Полезно ли е за българската държава да се възпита безверен български народ и то в същото време, когато другородците в България могат свободно да се развиват в духа на своята религия? Ако християнството беше непотребно за духовния растеж на човека и обществото, то защо най-просветените държави в Европа, Америка и Австралия дават широк път на нейното влияние както върху възрастни, така и върху малолетни? Излишно е да се повтаря всепризнаваната истина, че учението, образованието само по себе не прави човека нравствен, а възпитанието. Училището трябва да има за цел не само да пълни главите на учениците със знания, но и да създаде нравствени граждани.

Няма съмнение, че българското народно училище преследва тази цел. Но пита се: защо се лишава то от основата на нравствеността — вярата в Бога и от въздействието на най-възвишеното учение — Евангелието? Не един педагог е изтъкнал, че без религиозно обучение не може да се постигне възпитателната цел на училището. *Дитес* дори изказал опасение, да не би с изхвърлянето на религиозното обучение да се развият в младежта ония пороци, които искаме да изкореним в училището.

Казват, че *вероучението не е наука*. Затова мястото му не е в народното училище. Това може да твърди само оня, който е предубеден или не познава добре характера на християнското знание. Наистина който вярва в Иисуса Христа, той вярва, че Неговото учение е божествено, а не продукт на човешкия ум. Но в глава втора видяхме, колко много е свързано християнството с нашия разум. Християнската вяра има изследователски дух. Тя е основана върху изследване на нейните извори, съгласно с Христовата поръка „Изследвайте писанията“ (Иоан. 7, 36). Християнската вяра се подкрепя от фактически основания (природни явления и исторически събития) и от теоретически доказателства (умозрителни, сир. богословски и религиозно-философски). *Християнското богословие*, част от което е вероучението, преподавано по-рано в българските народни училища, е *наука* и по форма и по методи. То е стройна система от знания, която логично се развива от основни положения, приемани от религиозния човек като открити свъше истини или аксиоми, ясно и точно изложени в Никео-Цариградския символ на вярата. Също и *науките* за видимия свят формално представляват системи от знания, които се опират на недоказуеми основни положения, наричани аксиоми, и дори на хипотези. В богословската наука се прилагат същите методи, каквито и в тъй наречените хуманитарни науки (история, философия, психология,

философия, педагогия, право), с които тя се намира в тесен допир и използва техните придобивки за своето развитие. *Църковната история* дали може да бъде разработвана иначе, освен тъй, както се разработва гражданската история? И едната и другата наука стоят на една и съща основа — изворознанието и историческата критика. Или църковното право, което се развивало в римската и византийската империя паралелно и дори съвместно с гражданското право, може ли да се изключва от кръга на юридическите науки? Поради тази връзка, в нашия юридически факултет се изучаваше и каноническо право. Или систематическото богословие (основно, нравствено, догматическо), наричано по-рано умозрително, може ли да бъде рязко разлъчено от философията (история на философията, философска пропедевтика, метафизика, гносеология, психология, етика), която се стреми да проникне в същността на битието, сир. достига до предметите на вярата? Поради тази близост схоластиците богослови са дошли до погрешен извод, че философията е слугиня на богословието. Тя не е и не може да бъде слугиня, а е близка сътрудница на богословието.

Поради това християнската наука или *вероучението*, като общодостъпен извод от християнското богословие, със своята форма не може да подбива научния характер на преподаваните в народните училища учебни предмети, нито пък със своето съдържание може да пречи на целта на народното училище — да дава на младите поколения научно знание. Това е така, защото предметът на вероучението е от друга сфера, която не отрича сферата на светските науки, и съобщаваното знание за вярата само допълва и завършва *земното знание на човека*, дори му дава тласък за по-нататъшно развитие в полза на човечеството.

Наистина в Библията има някои непонятни от научно

или от обикновено наше гледище твърдения и представи (сътворението на света по книга Битие, странни факти и исторически събития), но тия случаи не дават основание да се смята, че съществува противоречие между Библията и днешната наука, защото Библията, както се знае, преследва преди всичко *религиозно-нравствена цел*, именно да утвърди в човеците *вяра в единия Бог Творец и Промислител*, а не да *предвъзхитва* постиженията на днешната наука и да обогатява нашите познания по естествознание и др. експериментални науки. Авторите на библейските книги, синове на своя народ и деца на своето време, споделяли тогавашните представи за природните явления и изразявали своите познания за видимата природа с езика на своя народ и съответно умственото развитие на съвременното си общество, за чието религиозно съвършенство са пишели книги — тъкмо тъй, както постъпва и един *педагог*, съобразявайки се с способностите и характера на своите ученици¹⁾. При това трябва да се има пред вид и това, че *неразбираемо* има не само в Божиите творения, а и в човешките произведения, а това не значи още заблуда. То стои над нашите умствени способности, то е *свърхлогично*, но при все това човек живее с надежда, че постепенно ще може да се доближи да разбере това, което днес не може да схване. Отрицателната критика е изтъквала противоречия между Библията и науката, но с напредъка на научното знание много от тия разногласия се оказаха *мнимци* или безосновни. Ако и да има за цел да дава само урок по религия, а не и урок по *геология*, авторът на книга Битие в I гл. въздига ума на религиозния човек към началните геоло-

¹⁾ Добре е изтъкнато в енцикликата на папа Лъв XIII *Providentissimus Deus*: „Свещените писатели, малко заети да се вдълбочават в тайните на природата, описват понякога нещата и ги предават или с метафори, или според говоримия език на времето, аналогичен с тоя, който и днес твърде често се употребява в ежедневиия живот дори между хора образовани“.

гически епохи, които той, съобразно с езика и представите на своите съвременници, нарича *дни*, изхождайки от гледището, че за Бога един ден е като хиляда години, а хиляда години са като един ден (2 Петр. 3, 8; Пс. 89, 5). Богословската наука днес не само не се опасява от развитието на геологията, но напротив със задоволство използва нейните постижения, за да обясни тайновещателния разказ за сътворението на света.

Не един устроител на българската народна просвета е правил *опит* да преустрои българското училище, колкото може по-добре. Не трябва обаче да се забравя, че не бива да се скъсва с висшите духовни стремежи на българския народ, с неговите исторически основи. Също трябва да се има пред вид, че несполучливите опити в полето на народното образование се отразяват зле върху самото училище и върху духа на българския народ. Също не трябва да се изпуска изпредвид, че колкото и да се отдалечава българското училище от християнската религия, то не ще изкорени от душата на много ученици религиозното чувство, а само ще ги остави със неутолявана жажда за религиозна размисъл. Те ще търсят другаде извори за удовлетворяване на духовната си жажда. Ако държавата не обърне внимание на тази душевна нужда на българската младеж и ако на Църквата се пречи да вземе здраво в свои ръце религиозното обучение на българските деца, то има опасност да се развие у тях склонност към неправилни верски възгледи, към отклонение от православната вяра, създава се изобило почва за разширение на религиозното сектантство, а също и за разпространение на суеверия между народа. В тия бурен век, когато се урежда нов свят, когато всички се стремим да създадем здрава и дееспособна *демокрация*, най-вече е необходимо съдействието на християнския дух, който е строител на най-съвършената всемирна държава — *Божие царство*. Демокрация — това значи преди

всичко сговор, хармония между обществените слоеве, сцепление и съединение на всички народни сили за общо добруване. Основата на този политико-социален процес е психична, *нравствена*. Може ли да се постигне такова деятелно народно съгласие, ако между българските граждани няма благоволително взаимоотношение, ако техните души не се сгряват от братска любов, която примирява различията и претърпява козните? Любовта към ближния е наш върховен дълг, но то е чувство, което без висша идея не може да бъде трайно. Целта на нашия живот е да работим и да даваме *добри плодове*. Може ли земята да ражда, ако не е сгрявана и животворявана от зарите на слънцето? Също така и човешките се нуждаят от висша духовна сила, която да ги възражда и вдъхновява за добри дела. Християнската религия открива на света тази животворяща сила — Духа Христов. Иисус Христос е възплъщение на Божията любов към людеите. Целият му земен живот бил сияние на Божията любов. Ето близу две хиляди години Христос *свети в света*, и неговите зари проникват в най-дълбокия мрак. Там, гдето клокочат най-диви човешки страсти светлината Христова може да внесе пълно умиротворение тъй, както Христос през земното си служение е укротявал бурните вълни на Генисаретското езеро. Тази светлина е *благодат Божия*, която внася в човешките благоволение, свързва ги със взаимна Христоносна любов, която, както ни открива ап. Павел, е дълготърпелива, пълна е с благост, не завижда, „не се превъзнася, не се гордее, не безчинствува, не дири своето, не се сърди, зло не мисли, на неправда не се радва, а се радва на истина, всичко извинява, ... всичко претърпява“ и „никога не отпада“ (1 Кор. 13, 4—9).

Днес вярата в Бога и Христа е слаба, изглежда почти като неверие. Днес общо взето, духовното състояние на културното човечество може да се характеризира с

думите на руския поет *Ф. И. Тютчев* (1803—1873) в неговото стихотворение „*Наш век*“:

Не плът, а дух растлился в наши дни,
И человек отчаянно тоскует;
Он к свету рвется из ночной тени,
И свет обретши, ропщет и бунтует.

Безверием палим и изсушен,
Невыносимое томительно выносит . . .
И сознаёт свою погибель он
И жаждет веры. . . , но о ней не просит.

Не скажет век, с молитвой и слезой,
Как ни скорбит пред замкнутою дверью:
„Впусти меня! Я верю, Боже мой!
Приди на помощь моему неверью!“ . .

Обаче все остават верни и думите на Чацки в Грибоедовата комедия „Горе от ума“: „Блажен, кто верует, тепло ему на свете“. Вътре в душата на всеки, който желае да твори блага за другите, несъмнено кипи копнеж за близост до *Вечния строител* и търси Неговата помощ против напастта на неверието. „Вярвам господи! Помогни на моето неверие“ (Марк 9, 24). Така викнал бащата на момчето, хванато „от ням дух“. Този ще бъде викът на всички честни народни дейци, когато видят горчивите плодове на своята дейност, когато ще потърсят средства, за да лекуват своя народ от тежка болест. Тогава не един народен водител, под натиска на своята тежка отговорност, ще съзнае съдбоносните си грешки, че е пречил за религиозното развитие на учащата се младеж. Ще съзнае той, колко е необходима религията за духовното усъвършенствуване на народа и за благополучието на държавата. Ще разбере, че религията е радост в живота и, както се признава от политически мъже, тя е „едничката идеална сила, която е противовес на едностранния икономически живот на по-долните съсловия“, като смирява богатите и образованите люде. Той

може би ще признае верността на думите, казани от един воинствен владетел (Фридрих Велики) в края на своя живот: „Аз бих дал моята най-прекрасна победа, ако бих могъл да докарам отново религията и нравствеността сред моя народ в онова положение, в което ги заварих при възкачването ми на престола. Аз признавам, че бях длъжен да направя за това много повече“. Ще вникне и в думите на Montesquieu (в съч. *L'esprit des lois*): „Чудно явление! Християнската религия, която повидимому има за предмет само благощатието в бъдещия живот, подкрепва тъй също и щастието в настоящия живот“¹⁾. Ние вярваме, че над всички социални и икономически принципи господства старото начало „Ora et labora“ (моли се и работи). Тази истина движи обществения и народния напредък. Нея съзнават и ѝ служат най-вече трудящите се маси, защото те най-добре знаят от своя опит друга историческа и житейска истина: „И аз съм силен, и конят ми е силен, но когато Бог не помага, напусто се трудя“. *Надеждата* крепи хората и народите. Но на кого човек най-вече бива да възлага своите надежди? На временни променливи и тленни сили или на непроменливата Вечна сила, Която движи не само цялата вселена, а и историята на човечеството и живота на всяка една личност? „Защото, уверявал ап. Павел атинския ареопаг — ние чрез Него (Бога) живеем, и се движим, и съществуваме“ (Деян. 17, 28). Апокалиптично време живеем. Няма друго откровение, освен онова, което възприел на о. Патмос възлюбеният ученик на И. Христа — Иоан Богослов: „Аз съм Алфа и

¹⁾ Срв. Лютардт, п. съч., I, стр. 332 заб. 10; IV, стр. 72, 203. Там (I, стр. 333, заб. 10) са приведени и думите, казани от английската кралица Виктория на един индийски княз, подарявайки му Библия: „Словото Божие е тайната на величието на Англия“. Поучителни са и думите на Труман, сегашния председател на Северноамер. съединени щати в коледното си послание от 24. XII. 1945 г. до американския народ: „Аз не вярвам да има днес нито един въпрос в тая страна и дори в света, който да не може да бъде разрешен, ако се пристъпи към него чрез учението на проповедта на планината“ (в. Изгрев, бр. 379, 25. XII. 1945 год.).

Омега, начало и край — казва Господ, Който е, Който е бил и Който иде, Вседържителят“ (Апок. 1, 8). Няма друга по-крепка надежда, освен нашия Творец. „Господ е моя сила и моя слава“ — пеел възторжено Моисей, след като преминал с израилския народ Червено море (Изх. 15, 2). Той е несъкрушим щит на всеки вярващ в Него. Наистина, както вдъхновено пророчески пее руският поет Конст. Ник. Батюшков (1787—1855) в стихотворението си „Надежда“, Той (Бог), Той ни дава сила да пренасяме трудове и глад и лошо време, да запазим сили в бедствия, да запазим свободата на възвишена душа. Той ни води от младежки дни по спотаената пътека към доброто. Той е „неизменен водач“ „в бурята на пламенните страсти“.

„Той! Той! Всичко е Негов благ дар!
Той е извор на чувства високи,
На чисти мисли и дълбоки.
Всичко е Негов дар! И най-красив
От всички дарове е надеждата за по-добър живот“

Нека тази надежда да бъде светилник в нашия земен живот! Нека тя поддържа в нас постоянно желание да насочваме своя духовен взор към Невесния Отец! Нека молитвено копнеем да дойде Неговото царство и да бъде Неговата воля както на небето, така и на земята! Молитвата, както казва руският поет Лермонтов, е благодатна сила, която възраства душата тъй, както росата действа на цветята. Нека същевременно *работим* всеки ден и всеки час за победата на Христа — за въдворяването на Неговия мир в душите ни и в света, „защото, както изповядал ап. Петър пред иерусалимския синедрион, под небето няма друго име, дадено на човеци, чрез което трябва да се спасим“ (Деян. 4, 12), освен името на И. Христа — незаменимия, вечния Вожд, Който неизменно води човечеството към царството на истината и правдата.

СЪДЪРЖАНИЕ:

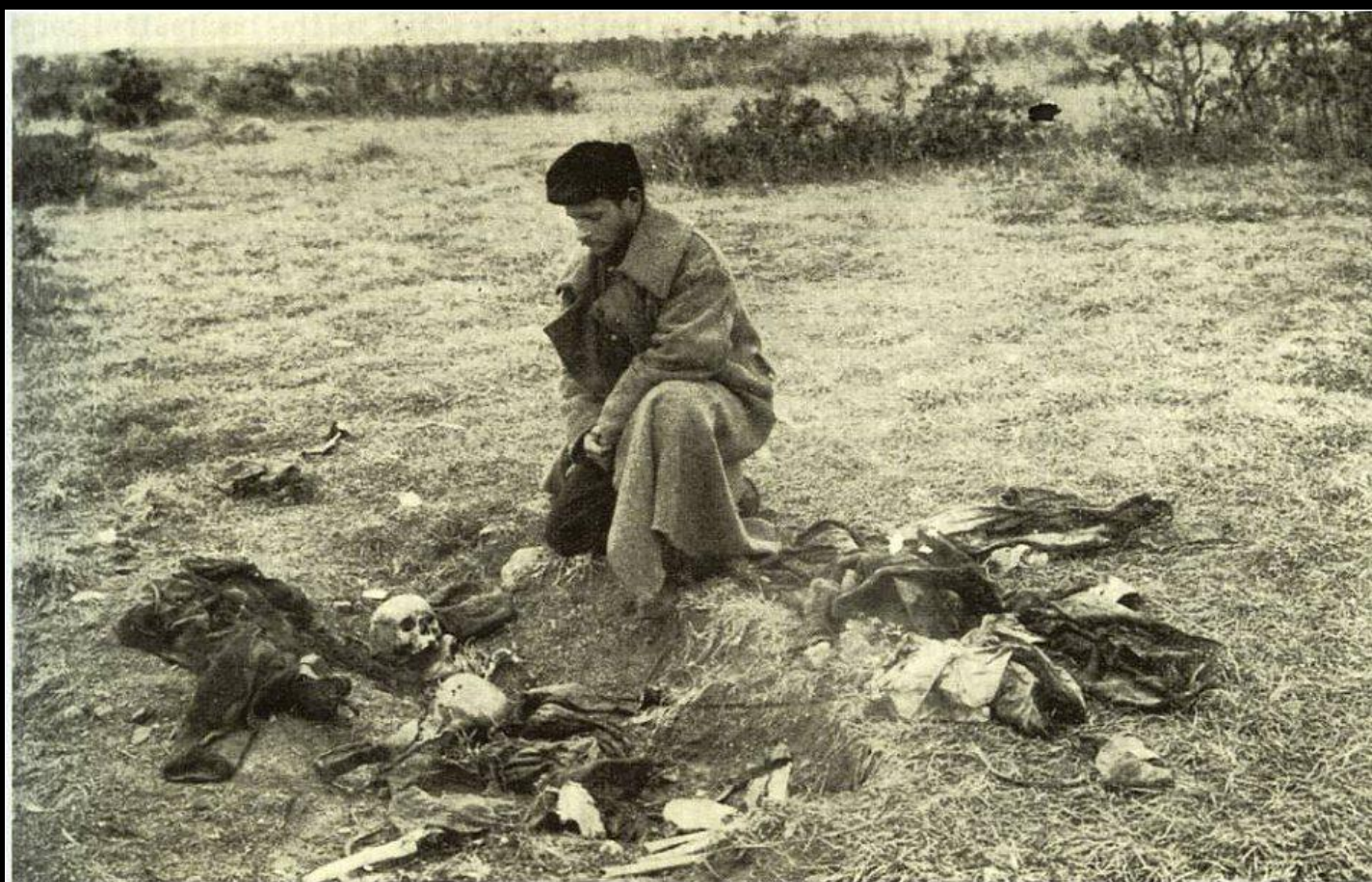
	Стр.
I.	
Християнството е извор на животворна светлина	3
II.	
Идея за познанието	10
III.	
Религия и писменост	26
IV.	
Народно образование	47
V.	
Религия и наука	66

Още стотици книги на дейци родени
в географска област Македония
може да намерите на:

www.strumski.com

Библиотека „Струмски“
е създадена в памет на
загиналите за Родината.

Voivode Dimiter Madjarov before the remains of two comrades in arms killed in the battle of Ferres